

فقه و شکل‌گیری مسائل زنان در بافت مدرن؛ صورت‌بندی مفهومی از

مسائل نوپدید زنان در استفتائات

معصومه زارعی*
مهراب صادق‌نیا**
منصوره زارعان***
سیدعلی اصغر سلطانی****

چکیده

پیدایش و شکل‌گیری مسائل جدید زنان در بافت مدرن از دریچه استفتائات موضوع این مقاله است. مدرنیته و تحولات متأثر از آن مسائل زنان را که در بافت سنتی دین فهم می‌شد با پرسش‌هایی جدی از سوی کنشگران دینی مواجه ساخت و فقها را در موضع جدیدی برای پاسخگویی قرار داد. پژوهش حاضر با تمرکز بر استفتائات شش تن از مراجع در موضوعات نوپدید زنان در بافت مدرن در پی پاسخ به این سؤال است که مدرنیته و تحولات اجتماعی پس از آنچه تغییری، نسبت به موضوعات و پرسش‌های راجع به زنان ایجاد کرده است و چه صورت‌بندی از این مسائل در استفتائات بازتاب یافته است؟ به نظر می‌رسد روند پرسش‌های کنشگران دینی از تعبد به سوی دریافت راه‌حل از نهاد دین تغییر یافته و پرسش‌ها نشان‌دهنده نوعی بازاندیشی، گذر از تعبد محض و تلاش برای یافتن پاسخی متفاوت برای چالش‌های اجتماعی است که به صورت روزمره با آن روبه‌رو می‌شوند. نتایج این پژوهش که به روش تحلیل محتوای کیفی متعارف (عرفی) انجام شده است شش صورت‌بندی از استفتائات؛ استفتاء به‌مثابه فهم و آگاهی (متعبد شدن)؛ استفتاء به‌مثابه یافتن راه‌حل و رفع استیصال؛ استفتاء به‌مثابه رفع تنازع (همراهی علم و دین)؛ استفتاء به‌مثابه رفع تعارض (دوگانه عین و ذهن)؛ استفتائات به‌مثابه تعیین موضع جنسیتی؛ استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر در جهان مدرن را از این سؤالات نشان می‌دهد.

واژگان کلیدی: مدرنیته، فقه، مراجع تقلید، استفتائات، مسائل زنان.

* دانشجوی دکتری مطالعات زنان در دانشگاه ادیان و مذاهب، مری، دانشجوی دکترا (نویسنده مسئول)

mz.zarei1393@gmail.com

sadeghniam@gmail.com

man.zarean@gmail.com

aasultani@yahoo.com

** عضو هیئت علمی، دانشیار دانشگاه ادیان و مذاهب، دکترای تخصصی

*** عضو هیئت علمی دانشگاه الزهراء، استادیار، دکترای تخصصی

**** عضو هیئت علمی دانشگاه باقرالعلوم، دانشیار، دکترای تخصصی

تاریخ دریافت: ۱۳۹۹/۰۵/۱۲ تاریخ تأیید: ۱۴۰۰/۰۲/۱۸

مقدمه

زنان و مسئله‌ی احکام مرتبط با آن همواره یکی از چالش‌های نهاد دین پس از مدرنیته و مطالبات فمینیستی برآمده از آن در قرن نوزدهم به بعد است. ظهور اندیشه‌های مدرن و برساخت گفتمان برابری در ادبیات فمینیستی، اندیشه سنتی و دینی در باب تمایزات زن و مرد و تفاوت‌های حقوقی را به پرسش گرفت. پرسش‌هایی که علت فروتری و بی‌عدالتی در مسائل زنان را فقط در حوزه عرف و ساخت‌های اجتماعی نمی‌دید بلکه ریشه آن را در متون مقدس و خوانش‌های مردسالارانه از آن نیز دنبال می‌کرد. این موضوع فمینیست‌ها را به سوی بازخوانی متن مقدس و نگرشی زنانه از آن سوق داد. نگرشی که با اثر مری دیلی^۱ در «فراثر از خدای پدر»^۲ زمینه‌الاهیات فمینیستی را برای خوانش و فهم زنانه از متون دینی بنیان نهاد. تأثیر «جنسیت»^۳ به مثابه برساختی فرهنگی و اجتماعی در فهم متون دینی، نه تنها مسیر خوانش‌های زنانه از متون دینی را هموار کرد بلکه خود به متغیری معنادار و یا ارتكازی در برداشت‌های از متون دینی بدل شد. رهیافت بازخوانی متن از منظر زنانه، که خود معلول تحولات نوپدید مدرن در عرصه اجتماع بود- موضوعات و مسائل زنان را که در بافت سنتی دین فهم می‌شد با پرسش‌هایی جدی از سوی کنشگران دینی مواجه ساخت. موضوعی که فقهای شیعی نیز از آن مستثنی نبودند. مسائل زنان که در سنت فقهی شیعی پیش از دوران مدرن در قالب «احکام» زنان بیان می‌شد و رساله‌های عملیه در ابوابی چون نکاح، طلاق، ستر و... تنها نگاهی فردگرایانه به احکام زنان داشت، اکنون در زمانه مدرن، به «مسائل» زنان تغییر ماهیت داد. گزاره‌های فقهی در باب زنان دیگر در پی حل مشکل فرد (زنان) نبود بلکه باید در شبکه‌ای از مفاهیم و موضوعات و به مثابه «پدیده اجتماعی» و در قالب مناسبات جهان مدرن فهم می‌شد. بررسی استفتانات کنشگران دینی/مقلدین یکی از منابعی است که می‌تواند درکی از مسائل و مفاهیم ایجاد شده در بستر مدرن را ایجاد کند. استفتانات از مراجع تقلید می‌تواند بازتابی از واقعیت‌های متحول جامعه متأثر از مدرنیته باشد. تحولاتی که در پس ذهنیت و دغدغه این طیف از دین‌داران جامعه قابل اصطیاد است. با توجه به این، پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این سؤال است که مدرنیته و تحولات اجتماعی پس از آن چه تغییری، نسبت به موضوعات و پرسش‌های راجع به زنان ایجاد کرده است و چه صورت‌بندی از این مسائل در استفتانات بازتاب یافته است؟

1. Mary Daly 1928-2010.

مری دیلی از الهی‌دانان فمینیست است که در زمره فمینیست‌های رادیکال موج دوم قرار می‌گیرد.

2. Beyond God the Father: Toward a Philosophy of Women's Liberation.

3. Gender.

پیشینه تجربی

پژوهش‌های ناظر به این حوزه مطالعاتی نحیف را می‌توان در چند مورد خلاصه کرد: برای نمونه می‌توان به نخستین کار پیشگامانه نورما بومل جوزف^۱ در رساله دکتری خود با عنوان دو حوزه مجزا: زنان در استفتائات ربی موشه فینشتاین^۲ (۱۹۹۵) اشاره کرد. این رساله، پژوهشی پیرامون تصمیمات یکی از مقامات عالی ارتدکس در زمان مدرن مربوط به موقعیت اجتماعی و مذهبی زنان در حوزه‌های آموزش و پرورش، کنیسه و مسئولیت آیینی است. مشکل مورد بررسی در این رساله، تأثیر مدرنیته بر جامعه مذهبی سنتی است. نویسنده تلاش دارد تا دوگانگی یا تحیری که در جامعه دینی سنتی یهودی در دوران مدرن با آن مواجه شده و در رسپونسا (استفتائات) بازتاب یافته، مورد توجه و بررسی قرار دهد. وی تلاش می‌کند تا چالش‌های مدرنیته برای سنت‌گرایان مذهبی را با طرح این سؤالات و پاسخ به آنها برجسته سازد: چگونه قوانین یهودی برای پاسخ به موقعیت‌های معاصر صورت‌بندی شده است؟ چه دستورالعمل، اصول، فرضیاتی اساس پاسخ‌های کارشناسان را در اجتماعات مذهبی شکل می‌دهد؟ چگونه جوامع مذهبی «سنت» را در مواجهه با زندگی مدرن، حفظ می‌کنند؟

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد تفاوت‌های فرهنگی و زمینه جغرافیایی تأثیراتی بر روی سؤال و تصمیمات داشته است. معیارهای متنوع ربی موشه در استفتائاتش نسبت به یهودیان (با پایگاه اجتماعی متفاوت) راهبردهای وی نسبت به این تفاوت‌ها را نشان می‌دهد. دغدغه اصلی موشه حفظ جامعه یهودی در شرایط سخت و بعضاً خطرناک می‌باشد. بدیهی است که تلاش برای تغییر و مشروعیت‌بخشی به حوزه‌های جداگانه به‌مثابه فرایند رسپونسا براساس تجربه آمریکایی او شکل گرفته است.

- کمال رضوی در کتاب «دو راهی روحانیت» (۱۳۹۷) با طرح مباحث مقدماتی، و صورت‌بندی مفهومی در باب جایگاه اجتماعی مرجعیت، در بخش دوم کتاب، موضوعاتی در ارتباط با مرجعیت در تاریخ معاصر ایران ارائه می‌کند. رضوی موضوع زنان و مرجعیت را در سه گفتار مستقل ذیل این بخش مطرح می‌کند. او در مقاله «مرجعیت و پاسخ‌گویی به مسائل زنان» به روش اسنادی و مصاحبه با متخصصان، سیر تحول مواضع مراجع تقلید شیعه درباره مشارکت اجتماعی زنان در ایران در نیم‌سده اخیر را مورد بررسی قرار داده است. «مرجعیت و کارآمدی؛ چالش بر سر خروج زنان از کشور» دیگر گفتار این کتاب است. مؤلف با طرح این مسئله،

1. Norma Baumel Joseph.

2. Separate spheres: women in the responsa of Rabbi Moses Feinstein.

موشه فینشتاین خاخام و دانشمند یهودی ارتدوکس اهل لیتوانی بود.

ناسازگاری مرجعیت و نظام سیاسی مبتنی بر فقه را مبنای تحلیل قرار داده و با ارائه مصادیقی از این قبیل قائل است؛ تنش میان مرجعیت و اجزای مختلف نظام سیاسی فعلی، فاقد راه‌حل تنوریک در فقه شیعه است. آخرین گفتار این کتاب «سه‌گانه‌ای برای تحول فقه و روحانیت در جامعه صنعتی: شهر، زنان، زمان» است. رضوی در این گفتار از شهری شدن، تغییر جایگاه اجتماعی زنان و تحول در سازمان‌یابی زمان را سه‌گانه اصلی و ناگشوده پیش روی روحانیت برای سازگاری با بنیان‌های یک جامعه صنعتی مورد بحث قرار می‌دهد. او مدعی است که سه پیامد شهر، زنان و زمان در صورت بندی جدید جامعه ایرانی، برای سنت فقهی شیعی اهمیت دگرگون کننده دارد به گونه‌ای که حل نشدن این موضوعات در فقه شیعی، پیامدهای خود را آشکار یا پنهان در جوامع اسلامی نشان می‌دهد.

مهدی سلیمانیه در مقاله خود با عنوان مرجعیت و خانواده؛ تحلیل «استفتاء» به‌مثابه کنش اجتماعی» (۱۳۹۵)، نهاد خانواده و مرجعیت را موضوع مطالعه خود قرار داده و با مروری کوتاه بر استفتانات آیات عظام؛ وحید خراسانی و صانعی در مورد مسائل خانواده و به روش تحلیل محتوای کیفی، تحلیلی از استفتاء به‌عنوان یک کنش اجتماعی ارائه می‌دهد. این اثر با نوآوری خود در طرح این مسئله و قرار دادن استفتاء به‌عنوان دیتای مورد مطالعه، سعی در معرفی این موضوع در حیطه جامعه‌شناختی استفتاء و طرح مسئله آن به‌عنوان یک پژوهش اجتماعی دارد. سلیمانیه در این اثر نتیجه می‌گیرد: مرجعیت در حوزه خاص خانواده، رویکرد تقویض داشته است؛ به این معنا که مرجعیت نقش اجتماعی خود را برای مداخله در این حوزه، به دو نهاد دیگر یعنی ولایت فقیه و دولت واگذار کرده و خود نقشی جدی و مداخله‌ای در این حوزه بر عهده نگرفته است به طوری که می‌توان گفت؛ مرجعیت دینی نقش مرجعیت اجتماعی خود را در شرایط پساانقلابی از دست داده است. وجه امتیاز و نوآوری این مقاله با آثار نگاشته شده به زبان فارسی، بررسی استفتانات در نسبت با بافت فرهنگی اجتماعی مدرن در دو ساحت فردی و اجتماعی است. نگاهی به مقاله سلیمانیه نشان می‌دهد که طرح مسئله استفتانات به‌مثابه دیتای اجتماعی و معرفی و اهمیت این حوزه مطالعاتی جدید است در حالی که پژوهش حاضر از نخستین کارهای عمیق پژوهشی میدانی در این حوزه است که واجد یافته‌های مصداقی و معین است و به دلیل ماهیت بین‌رشته‌ای موضوع یافته‌هایش در دو حوزه زنان و دین قابل استفاده می‌باشد.

چارچوب مفهومی

جنسیت

مفهوم جنسیت در ادبیات مطالعات زنان و پژوهش‌های متکی بر مؤلفه جنسیت اهمیت بسزایی دارد. این واژه در تقابل با مفهوم جنس قرار دارد. جنس ناظر به ویژگی‌های جسمی مرد یا زن است

و جنسیت معرف باورها یا رفتارهایی است که مرد بودن یا زن بودن را نشان می‌دهد (هولمز، ۱۳۸۷، ص ۲۶). مفهومی از جنسیت که امروزه به کار می‌رود، اصطلاحی است که در اوایل دهه ۱۹۷۰ م، رایج شده است (Pilcher and Whelehan, 2004, 56). این برداشت از مفهوم جنسیت، رفتارهای زنانگی و مردانگی را که ریشه در ماهیت طبیعی جنس بود به چالش کشید و آن را به مثابه برساخت اجتماعی مورد توجه قرار داد. منظور از ویژگی‌های جسمی، تفاوت‌های تکوینی زن و مرد مانند تفاوت در ژنتیک، اندام تناسلی، هورمون‌ها، سیستم عصبی، عضلانی و استخوان‌بندی است. جنسیت، در واقع همان مردانگی و زنانگی است که برخلاف جنس، با گذشت زمان تغییر می‌کند و از تغییرات اجتماعی تأثیر می‌پذیرد. بر این اساس، برخی تفاوت‌های روانی و رفتاری میان زن و مرد، ریشه زیست‌شناختی ندارد؛ بلکه برآمده از فرهنگ و اجتماع و فرایند جامعه‌پذیری است. از این منظر هنجارهای اجتماعی براساس مسئله جنسیت شکل می‌گیرند و افراد جامعه در فرایند زندگی و جامعه‌پذیری با هنجارهای اجتماعی آشنا شده و از آنها متأثر می‌شوند. در جوامع سنتی، علل و نحوه موجودیت هنجارهای مبتنی بر جنسیت، چنان نهادینه شده‌اند که بدیهی تلقی شده و به پرسش گرفته نمی‌شود (یان، ۱۳۷۲، ص ۶۲).

تفاوت‌های جنسیتی، ماهیتی اعتباری-نمادین دارند که بسته به درجه انتزاع و منشأ انتزاعشان قابل تقسیم‌اند. این تفاوت‌ها را می‌توان به سه دسته تمایز روانی، فرهنگی-اجتماعی و تشریحی تقسیم نمود.^۱ احساس زنانگی یا مردانگی^۲ یا تصور شخص از زنانگی یا مردانگی خود،^۳ نقش مادری و پدری، حقوق و تکالیف مادری و پدری به ترتیب مثال‌هایی برای این سه دسته تمایز جنسیتی است. مصادیق ویژگی‌های اصیل جنسی و جنسیتی، منشأ، کیفیت و فرایند انتزاع تمایزهای جنسیتی و نحوه ارتباط این تفاوت‌ها با یکدیگر، از مباحث اختلافی، پیچیده و متفاوت است که اگرچه ریشه اجتماعی دارد؛ اما هر فرهنگ و جامعه‌ای در برساخت این مفهوم متفاوت از دیگری است. به تعبیر گیدنز جنسیت در کنش‌های متقابل روزانه به فعلیت می‌رسد و افراد هنجارهای رفتاری‌شان را از لحن صدا تا اداها و اطوارها و حرکات طی هزاران کنش روزمره به صورت اجتماعی بازتولید می‌کنند (گیدنز، ۱۳۹۴، ص ۱۵۵).

۱. در پاسخ به این سؤال که: آیا می‌توان تفاوت‌های تشریحی و تفاوت در حقوق و تکالیف را در شمار تفاوت‌های جنسیتی مثل تفاوت در نقش‌ها قرار داد؟ با تحلیل هستی‌شناسانه مفاهیم اعتباری، پاسخ فی‌الجمله مثبت است. وجود اعتباری هویت جنسی محصول تکوین، وجود اعتباری هویت جنسیتی در تعامل دیالکتیک با وجود اعتباری نقش‌هاست و وجود اعتباری نقش‌ها در ارتباطی دیالکتیک با وجود اعتباری حق و تکلیف است. (ر.ک: طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۷، ص ۲۸؛ مطهری، بی تا، ج ۱۹، ص ۲۵).

2. Gender identity.

3. Gendered self-concept.

در تئوری فمینیستی بحث در مورد مفهوم جنسیت، حکایت از توجه ویژه به آن در جنبش زنان در سی ساله گذشته طی دهه ۱۹۶۰ م، داشته است. پیش از دهه ۱۹۶۰، مفهوم جنسیت در اشاره به فهم خاص لغات یا واژه‌هایی چون زنانگی و مردانگی، یا ناظر به خودپنداره زنانه یا مردانه، به کار می‌رفت، اما در طول دهه ۱۹۶۰ م، فمینیست‌ها معنای جنسیت را گسترش دادند تا جایی که این مفهوم نه تنها فهم خاصی از اصطلاحات، بلکه رفتارهای خاص زنان یا مردان را توضیح می‌داد. در واقع فمینیست‌های معاصر درصدد بیان این نکته بودند که تخصیص انواع خاصی از رفتارها به زنان یا مردان به همان نسبت تخصیص واژه‌های خاص فهم اجتماعی بود. قبل از این تاریخ فهم غالب این بود که این پدیده بدون غرض و هدف است و چنین انگاشته می‌شد که تفاوت‌های بیولوژیکی بین دو جنس که عمدتاً به تفاوت‌های رفتاری خاص زنان و مردان منجر می‌شود، اشاره دارند (Jaggar and Young, 1998, p 289).

«آن اوکلی» در کتاب «جنس، جنسیت و جامعه» زمینه بحث‌های گسترده‌تری بر روی ساختار جنسیت به وجود آورد. او در این کتاب اشاره می‌کند که چگونه فرهنگ‌های غربی در معرض اغراق در تفاوت‌های جنسیتی قرار دارند، ضمن آنکه وی معتقد است اهمیت اجتماعی نقش‌های جنسیتی در حال حاضر بر محوریت نقش‌های زنان به‌عنوان مادر و همسر قرار دارد و یک باور بسیار مبهم وجود دارد مبنی بر اینکه هر نوع تلاش برای دست‌کاری در این نقش‌ها خوشبختی را خدشه‌دار می‌کند (Okely, 1972, p 192). اوکلی با طرد مادریت زیست‌شناختی زنان، مادری را پدیده‌ای فرهنگی می‌داند که به قصد سرکوب زنان ساخته و پرداخته شده است (تانگ، ۱۳۹۳، ص ۱۴۲). مفهومی که اوکلی از جنسیت ارائه می‌دهد، بنیاد اساسی موج دوم فمینیسم و تلاش برای سلب اعتبار از جبر زیست‌شناختی است (Pilcher and Whelehan, 2004, p 57).

عقل نقاد و بازاندیش مدرن

بازاندیشی یکی از مؤلفه‌های اصلی زندگی مدرن است که در تقابل معنایی با سنت فهم می‌شود. و به تعبیر گیدنز تضاد با سنت، ذاتی مفهوم مدرنیت است (گیدنز، ۱۳۸۸، ص ۴۴) توضیح اینکه در چارچوب نظام سنت، نظم مقدس بر کل روابط اجتماعی و نظام جهان حاکم است. گذشته مایه افتخار است و نمادها ارزش دارند زیرا سنت وسیله برخورد با زمان و مکان است و هر فعالیتی را در رشته تداوم گذشته، حال و آینده جای می‌دهد (همان، ص ۴۵) در این نظم نه تنها فقرا و ثروتمندان موقعیت خود را طبیعی می‌دیدند بلکه زنان نیز مادری، همسری، اقتدار مرد و اطلاعات از او را موجه می‌انگاشتند (مشیرزاده، ۱۳۸۱، ص ۶).

ظهور ایده‌های عصر مدرن به معنای گسست از گذشته بود. پیکربندی فرهنگی و ایدئولوژیکی مدرن از هرگونه برداشت آمرانه و تسلیم‌پذیری بی‌چون و چرا می‌گسست. مدرنیته به تعبیر گیدنز نوعی نظم پس از جامعه سنتی است؛ ولی نه آن‌چنان نظامی که در آن احساس امنیت و قطعیت ناشی از عادات و سنت گذشته جای خود را به یقین حاصل از دانش عقلانی سپرده باشد. شک، یکی از وجوه فراگیر عقل نقاد امروزی است که همه بدیهیات و دانش بشری را مطابق با اصل بازانندیسی مورد تجدید نظر قرار می‌دهد (گیدنز، ۱۳۸۳، ص ۱۷) به واقع دوران مدرن، معنایی خود را در نقدهای بنیادینی که نسبت به باورها، اعتبارها و به‌طورکلی هر آنچه که تاکنون جزء بدیهیات به‌شمار می‌رفته است، کسب می‌کند، و حتی منیت خود را با شک کردن در وجود خود می‌یابد. تشکیک خود در عصر مدرن، مرحله‌ای بنیادین در تقنین یافتن نسبت به وجود خویش است (واترز، مالکوم، ۱۳۸۳، ص ۳۶) زندگی در سایه هژمونیک مدرن، نقش‌ها، جایگاه‌ها و روابط فردی و اجتماعی را که در نظام سنتی موجه، غیرقابل تغییر و اجتناب‌ناپذیر بود با تردید مواجه می‌سازد. معیار تعیین جایگاه و نقش در عصر مدرن «انسان» و «عقل نقاد و بازانندیسی» او است. عملکردهای اجتماعی پیوسته بازسنجی می‌شود و همه حوزه‌های زندگی از سوی گزینشگر بازانندیسی ساخته می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۸، ص ۴۷) فردستی گفتار علمی مدرن و مؤلفه بازانندیسی آن در تمام حوزه‌های فردی و اجتماعی موجب شد تا نقش‌های مسلط زنانگی نیز که در طول تاریخ ثابت تلقی می‌شد در ترازوی نقادی مدرن قرار گیرد. آنچه سرشت و طبیعت ذاتی زن شناخته می‌شد به پرسش گرفته شد و ایده «برساختِ زنانگی» مطرح شد (Pilcher and Whelehan, 2004, 56).

در این پژوهش، جنسیت به‌مثابه برساختی اجتماعی است و زنانگی و هویت شخصی زن مسلمان نه تنها در ارتباط با سنت و اقتضائات دینی آن معنا می‌یابد بلکه مفهوم خود شخص (زن مسلمان) زاینده‌ای از نهادهای مدرن امروزی است که در رابطه دیالکتیکی از تأثیرات محلی و جهانی ساخته می‌شود. روابطی که فراتر از زمان و مکان تجدید می‌شوند و زندگی اجتماعی را از قطعیت‌های سنت، رها می‌سازد. مسائل نوپدید زنان در عصر مدرن با تردید و فراروی از نقش‌های سنتی همراه است، هویتی که در دیالکتیکی از بازخوانی جایگاه و نقش‌های سنتی پیشینی و تلاش برای قرار دادن محتوای دینی در قالب و فرم مدرن ایجاد شده است.

استفتائات

یکی از راه‌های رسیدن به درک تغییرات نسبت به موضوعات و مسائل مرتبط به زنان، تحلیل پرسش‌هایی است که مخاطبان مرجعیت به‌عنوان کنشگران دینی از مراجع تقلید خود پرسیده‌اند.

در اینجاست که آنچه در دینداری رسمی شیعی، «استفتاء» خوانده می‌شود به داده ارزشمند اجتماعی بدل می‌گردد که می‌تواند بیانگر مسائل مهم ایجاد شده در ذهن این دسته از دین‌داران جامعه باشد (سلیمانیه، ۱۳۹۵) از این رو استفتاء کنشی دینی-اجتماعی است که مخاطب متناسب با موقعیت‌ها و زمینه‌های فرهنگی و اجتماعی که با آن روبه‌رو است، از مرجع خود به‌عنوان نماینده و مفسر دین و آگاه به مسائل دینی پرسش می‌کند.

بیش از ۱۰۰۰ صفحه استفتاء از شش مرجع در باب مسائل زنان و خانواده نشان از دغدغه خانواده و فرد ایرانی نسبت به تعیین کنش فردی و اجتماعی خویش از منظر شرع دارد و از سوی دیگر می‌تواند نشان از ناکافی بودن فتاوی فقهی به لحاظ اقتناع عقلی و یا ناهم‌ساز بودن پاسخ به موقعیت مسئله‌مند زندگی او در دوران مدرن باشد.

یافته‌های پژوهش در سطح استفتانات تحلیل می‌شود. به دلیل محدودیت صفحات مقاله تحلیل فتاوا (پاسخ مرجع به استفتانات مقلدین) در مقاله دیگری در دسترس پژوهشگران این حوزه قرار خواهد گرفت.

روش تحقیق

گردآوری داده‌ها

تحقیق به روش تحلیل محتوای کیفی متعارف انجام گرفته است. رویکرد کیفی ریشه در پارادایم تفسیرگرایی-برساخت‌گرایی اجتماعی^۱ دارد؛ اما در دهه‌های اخیر از سوی سایر پارادایم‌های غیراثباتی از جمله پارادایم انتقادی، فمینیستی و پست‌مدرنیسم نیز به‌کار گرفته شده است. تأثیرپذیری رویکرد کیفی از پارادایم تفسیری همه مراحل تحقیق کیفی از طرح مسئله تا تحلیل داده‌های کیفی را جهت می‌دهد (محمدپور، ۱۳۹۰، ص ۹۳) این نوع تحقیق درصدد است تا با اتخاذ رویکرد امیک^۲ و استدلال استفهامی به کشف و استنباط الگوهای موقعیتی با معیار انتقال‌پذیری^۳ نتایج در میدان‌های جدید پردازد (محمدپور، ۱۳۹۰، ص ۹۹).

همه روش‌های کیفی از راهبرد نمونه‌گیری هدف‌مند^۴ و یا معیارمحور^۵ در گردآوری داده‌ها

1. Social Interpretivism & Constructivism.

2. Emic.

مدل امیک مدلی است که ایده‌ها یا رفتار اعضای یک فرهنگ را براساس تعاریف یا نقطه نظرهای بومی از آنها تبیین کند. مدل‌های امیک دارای ویژگی فرهنگ-خاص، موقعیتی و بسترگرا هستند که عمدتاً مبتنی بر داده‌هایی گردآوری شده است، نه ایده‌های قیاسی تحمیل شده بر آنها، نک: محمدپور، همان، ص ۲۲۹-۲۳۰.

3. Transferability.

4. Purposive Sampling.

5. Criterion-Based Sampling.

استفاده می‌کنند. نمونه‌گیری هدف‌مند نیز دربر گیرنده شیوه‌های متعددی است که هر کدام با روش کیفی خاصی انطباق بیشتری دارد. محقق متناسب با مسئله تحقیق می‌تواند از یک یا چند راهبرد نمونه‌گیری استفاده کند (محمدپور، ۱۳۹۰، ص ۱۰۹).

در تحقیق حاضر از روش نمونه‌گیری هدف‌مند و تدریجی، استفاده شده است. نمونه‌گیری هدف‌مند زمانی انتخاب می‌شود که محقق تشخیص دهد، قشری از جمعیت تا حد زیادی نماینده کل باشند یا مواردی را انتخاب کند که به طریقی در تضاد با یکدیگرند و یا مواردی از نوع خاصی را برای کند و کاو ژرف انتخاب نماید (بلیکی، ۱۳۹۲، ص ۲۶۶-۲۶۷) مطابق با نمونه‌گیری تدریجی استفتانات مسائل زنان از شش مرجع تقلید (آیت‌الله خمینی، آیت‌الله خامنه‌ای، آیت‌الله منتظری، آیت‌الله مکارم شیرازی، آیت‌الله صانعی و آیت‌الله جنّاتی) انتخاب شد. با استفاده از نمونه‌گیری هدف‌مند نیز چند موضوع در دو ساحت فردی (تلقیح مصنوعی، جراحی‌های زیبایی، حجاب و پوشش و آرایش، سقط جنین) و در ساحت اجتماعی (اشتغال، قضاوت و مرجعیت زن) گزینش شد. استفتانات در این موضوعات ابتدا از رساله عملیه و استفتانات بررسی و مطالعه شد. ساحت خانوادگی نیز به دلیل حجم استفتانات مطرح شده نیازمند پژوهشی مستقل است.

نگارنده تلاش کرد تا بتواند با دسترسی به استفتانات گزینش نشده (چون به‌زعم نویسنده گزینش استفتانات برای منعکس کردن در سایت و یا چاپ آن محتمل است.) و تاریخ، جنسیت و جغرافیای محل سؤال بتواند تحلیل عمیق‌تری و واقع‌بینانه‌تری داشته باشد که متأسفانه با تلاش‌های مکرر حاصل نشد. از این‌رو استفتانات از پی‌دی‌اف استفتانات مراجع، موجود در نرم‌افزار فقه اهل‌بیت ۳ از مجموعه نرم‌افزارهای نور استخراج شدند و یا از منابع پی‌دی‌اف موجود در سایت برخی مراجع دانلود شد. استفتانات آیت‌الله خامنه‌ای نیز از سایت لیدر جست‌وجو و استخراج شدند.

در این پژوهش براساس سؤال پژوهش استفتاناتی گردآوری شد که موضوعات آن در بستر فرهنگی و اجتماعی مدرن خلق شده و یا گسترش یافته است. به عبارتی سؤالاتی گزینش شده است که در نسبت با مفاهیم مدرن از سوی کنشگران دینی نیازمند بازاندیشی و پاسخ‌های متفاوت با نظرگاه‌های پیشینی فقها است.

معیار تقسیم موضوعات در این سه ساحت، جهان‌بینی مدرن است. به این معنا که با ایجاد مسائل جدید در فضای مدرن، مفاهیم و انگاره‌هایی که در جهان سنتی نیز وجود داشته دستخوش تغییر مفهومی و یا بینشی جدید از منظر کنشگران اجتماعی می‌شود. به‌عنوان مثال هر چند حجاب و پوشش در نگاه اسلامی و بومی بیشتر از منظر اجتماعی دیده می‌شود؛ اما با تغییر مفاهیم و مسائل

جدید بدن در دنیای مدرن که خود موضوع تحقیقات بسیاری شده و گرایش «جامعه‌شناسی بدن» را به وجود آورده است، به مقوله‌ای کاملاً فردی بدل شده است که آن را از دامنه حقوق اجتماعی خارج می‌کند. سقط جنین و تلقیح مصنوعی با مسائل خود نظیر اجاره رحم، بانک اسپرم و حق مالکیت آن و... در حوزه مناسبات فرد در کانون توجه جهان‌بینی مدرن و کنشگران این حوزه است. این تقسیم‌بندی نهایتاً دریافت‌ها و استنباطات شخصی نویسنده در جای دادن این موضوعات در این دو ساحت می‌باشد.

تحلیل داده‌ها

در این پژوهش در پی فهم، کشف و تحلیل این نکته بوده‌ام که چه صورت‌بندی از مسائل زنان در مواجهه با اقتضانات مدرنیته، در استفتانات بازتاب یافته است و به عبارتی چه طبقه‌بندی مفهومی را می‌توان از استفتانات مسائل زنان استخراج کرد؟ برای پاسخ به این سؤال «استفتانات» مراجع تقلید به مثابه داده اجتماعی مغفول در دو بخش پرسش‌های مقلدین و پاسخ‌های مراجع تحلیل شدند. در ابتدا با روش نمونه‌گیری هدفمند شش مرجع انتخاب شدند و با تکنیک کدگذاری باز و محوری مفاهیم انتزاعی کشف شدند. به دلیل طولانی بودن متن استفتانات در بیشتر موارد، در بخش کدگذاری باز استفتانات به صورت «نمایه» در جداول بازنمایی شد. به این معنا که نویسنده عبارات پرسش را که به نظر او زاینده بافت فرهنگی و اجتماعی مدرن است، به صورت شبه جمله و یا جملات کوتاه بیان کرد. در کدگذاری محوری نیز با قرار دادن مفاهیم در کنار یکدیگر و داشتن قدر مشترک و یا معنایی که به‌طورکلی آن موارد را پوشش دهد، مفاهیم انتزاعی تر کشف شد. در واقع حاصل معانی به دست آمده از این روش، خود را در چیدمان یافته‌ها نشان داده است. این ساختار به شکل ذیل در سطح یافته‌ها بررسی شده است: به‌عنوان مثال: ساحت فردی/موضوع تلقیح مصنوعی/کدگذاری باز/کدگذاری محوری/کدگذاری گزینشی.

نمونه‌ای از مفهوم‌سازی به شکل زیر بیان می‌گردد:

استفتانات زیر در موضوع سقط جنین است:

۱. بسمه‌تعالی، اگر یک زن مسلمان به‌وسیله یک مرد اجنبی مورد تجاوز قرار گیرد و از این جریان بچه‌ای درست شود و زن، بچه را به هیچ‌وجه نمی‌خواهد، قرصی هست که اگر در عرض ۴۸ ساعت خورده شود اگر نطفه‌ای درست شده باشد از بین می‌رود آیا در چنین موقعیتی که زن اصلاً بچه را نمی‌خواهد و بچه حرام‌زاده و پدر معلوم نیست سقط جنین ایراد دارد یا نه؟ از خداوند متعال، توفیق و عمر بیشتر امام کبیر را مسئلت دارم.

۲. زنی که از زنا حامله شده جنین خود را که هشت ماهه بوده سقط کرده آیا مانند سقط جنین از حلال، باید دیه بدهد یا نه و اگر از پرداخت دیه معاف باشد حاکم شرع می‌تواند او را تعزیر نماید یا خیر؟

۳. اگر بارداری باعث خجالت و آبروریزی من یا خانواده‌ام شود، آیا می‌توانم در سه ماهه اول آن را سقط کنم؟

این استفتانات در جداول کدگذاری با صورت نمایه «سقط جنین حاصل از تجاوز به زن مسلمان، مطالبه مادر به سقط و مشخص نبودن پدر» و «دیه سقط جنین عمدی کودک ۸ ماهه حاصل از زنا» و «سقط جنین برای حفظ آبروی شخص و خانواده‌اش» ذیل مفهوم «آبروی خانوادگی» قرار گرفت. در مرحله بعد این مفهوم به همراه سایر مفاهیم در کدگذاری باز مقایسه و بررسی شده و در صورت داشتن وجوه اشتراک معنایی در یک مفهوم انتزاعی تر (طرد شدن اجتماعی) قرار می‌گیرد در غیر این صورت خود این مفهوم به طور مستقیم در مرحله کدگذاری محوری قرار می‌گیرد. مرحله سوم کدگذاری، مفاهیمی انتزاعی است که صورت‌بندی مفهومی از استفتانات را ارائه می‌دهد.

یافته‌های پژوهش

شماره	نمایه/سؤالات	کدهای اولیه	مقولات فرعی	مقولات اصلی/انتزاعی
تلقیح مصنوعی				
۱.	مهم بودن فهم مسئله تلقیح مصنوعی برای مردم روستا و قرانت آن در مسجد برای اهالی و مهمور کردن آن به مهر (موسوی‌خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۶، ۱۱۷/۱/۶۲) / آزمایش الهی، راضی به رضای الهی بودن نسبت به حکم فقمیه در تلقیح مصنوعی، مرتکب حرام نشدن در تلقیح مصنوعی، درخواست تصریح و توضیح جایز نبودن مسئله (همان، س ۱۲۰۰۷، ۱/۴/۶۱) / صلاح خداوند به بچه‌دار نشدن (همان، س ۱۲۰۰۸، ۱/۶/۶۱).	رضای الهی / آزمایش الهی / آگاهی به مسئله	آگاهی و تعبد به موضوع تلقیح مصنوعی	استفتانات به مثابه آگاهی و تعبد
۲.	گذر ۸ سال از ازدواج، علاقه‌مندی شدید به همسر، ضرورت حاملگی برای زن به تشخیص پزشک، دادن مجوز و تقاضای یاری (همان، س ۱۲۰۰۷، ۱/۴/۶۱) / نقص در نطفه برخی از مؤمنین و مؤمنات و رجوع به مراکز ناباروری، بچه‌دار نشدن به مدت ۸ سال و جلوگیری از طلاق، عقیم بودن شوهر، از دست دادن روحیه، جان به لب رسیدن، ارائه راه‌حل برای بچه‌دار شدن و مرتکب گناه نشدن (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۳۰) / عاریه گرفتن تخمک یا اسپرم از بانک اسپرم (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، مسئله ۷۰۶، ص ۲۰۱) / اگر برای حلّ شرعی مشکل فوق (بچه‌دار نشدن عده زیادی) فکری نشود ممکن است خانواده‌های زیادی متلاشی گردد و به طلاق و جدایی منجر شود (همان، ص ۲۰۲).	متلاشی شدن خانواده / مشکلات روانی حاصل از ناباروری	استیصال در فرزندآوری و تمسک به فناوری‌های تولید مثل	استفتانات به مثابه رفع استیصال
۳.	تعیین جنسیت فرزند با استفاده از پیدا کردن زمان تخمک‌گذاری زنان در اواسط چرخه قاعدگی به روش علمی «روش دکتر شیتلز» (صانعی، ۱۳۸۷، سؤال ۱۴۵، ص ۸۲-۸۳) / استفتاء «مرکز تحقیقاتی بیولوژی تولید مثل و نازایی» در شقوق تلقیح مصنوعی (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، سؤال ۲۲۷۳، ص ۴۰۳-۴۰۴) / مخلوط کردن اسپرم مرد اجنبی با تخمک زن در شرایط آزمایشگاه و انتقال جنین به رحم مادر (همان، ج ۳، سؤال ۳۶۴۸، ص ۳۴۱-۳۴۲) / تقویت تخمک زن با تخمک دیگری به توصیه پزشک (صانعی، ۱۳۸۷، مسئله ۱۲۸، ص ۷۳، ۱/۲۲/۷۹).	تعیین جنسیت / تقویت تخمک / مخلوط کردن اسپرم در شرایط آزمایشگاه	راهکارهای علمی در مسائل تلقیح و فرزندآوری	استفتانات به مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین

استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	صنعت باروری	پرداخت اجرت به مادر صاحب رحم اجاره‌ای/فروش تخمدان/خرید اسپرم	حکم پرداخت اجرت معین به مادر میانجی، دریافت مزد در قبال اسپرم و یا تخمک‌هدایی (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، ص ۱۷۵۶، ص ۶۰۶)، حکم پیوند تخمدان یا فروش تخمدان (همان، ج ۱، ص ۱۵۳۳، ص ۴۶۵؛ صناعی، ۱۳۸۷، آ، سؤال ۱۴۴، ص ۸۲) /بخشیدن مال به‌عنوان قدردانی به مرد اهدا کننده اسپرم (صناعی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۱۲۶، ص ۴۲۰) پیوند تخمدان برای درمان نازایی (۸۳/۱۰/۱۲) (همان).	۴.
استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	صنعت باروری	رحم عاریه‌ای (استیجاری)	اجاره رحم تابع قرارداد است، حق اجاره‌المثل برای مادریت قراردادی، مادریت قراردادی اجیر برای تولد فرزند است و نه اجاره اعضا (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۳۰۳) جواز حکم انتقال نطفه منعقد شده زن و شوهر به رحم زن دیگر، تحقق احکام فرزندی (صناعی، ۱۳۸۷، آ، مسئله ۱۲۶، ص ۷۲-۷۳).	۵.
استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	صنعت باروری	فروش و پیوند تخمدان	حکم پیوند تخمدان یا فروش تخمدان (همان، ج ۱، ص ۱۵۳۳، ص ۴۶۵؛ صناعی، ۱۳۸۷، آ، سؤال ۱۴۴، ص ۸۲) /پیوند تخمدان برای درمان نازایی (همان).	۶.
استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	فناوری‌های باروری	باروری خارج از رحم	حکم باروری خارج از رحم با اسپرم شوهر؛ مخلوط کردن تخمک و اسپرم به‌وسیله شوهر و انتقال آن به رحم مادر جانشین (همسر موقت مرد) (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۸۹؛ صناعی، ۱۳۸۷، ب، سؤال ۱۰۸۱، ص ۳۹۸؛ استفتانات ۲، سؤال ۱۱۲۳، ص ۴۱۸-۴۱۹) حکم جواز ترکیب تخمک زن و اسپرم شوهر در خارج رحم و انتقال آن به رحم زوج نابارور در صورت عسر و حرج و پرهیز از نگاه و لمس حرام. ^۱	۷.
استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	فناوری‌های باروری	تلقیح مصنوعی	حکم تلقیح نطفه متوفی به زوجه‌اش، تلقیح نطفه زن یا مرد بیگانه یا مجهول الهویه در بانک اسپرم به همسر، تلقیح تخمک زن با اسپرم مرد دیگر در آزمایشگاه (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۷-۳۰۱) حکم وارد نمودن اسپرم مرد اجنبی به رحم زن (موسوی‌خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۲۰۰۷) حکم مخلوط کردن اسپرم مرد اجنبی با تخمک زن در شرایط آزمایشگاه و انتقال جنین به رحم مادر (صناعی، ۱۳۸۷، ج ۲، سؤال ۱۱۲۳، ص ۴۱۸-۴۱۹) حکم تلقیح نطفه متوفی	۸.

۱. همان، و نیز خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/۲۳۸۳۱>.

			<p>به زوجه‌اش (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۷) حکم تقویت اسپرم شوهر با اسپرم مرد دیگر و تلقیح اسپرم تقویت شده به رحم زن (منتظری، ۱۳۸۵، ص ۸۹، مسئله ۱۹۰)، حکم تزریق اندروژن مرد دیگر در رحم زن (موسوی‌خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۲۰۰۶) جایز نبودن تلقیح آب مرد اجنبی در رحم زن (همان، س ۱۲۰۰۷) / آبستنی زن با اسپرم غیر همسر^۱ کاشتن جنین مرد با دستگاه پزشکی در رحم زوجه خودش (۷۱) مخلوط کردن اسپرم مرد با همسر صیغه‌ای و انتقال به رحم همسر و یا مخلوط کردن در شرایط آزمایشگاهی و انتقال به رحم (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۱) تلقیح نطفه متوفی به زوجه‌اش، تلقیح نطفه زن یا مرد بیگانه یا مجهول‌الهویه در بانک اسپرم به همسر، تلقیح نطفه شوهر به زن مطلقه قبل از ازدواج (صانعی، ۱۳۸۷، آ، سؤال ۱۴۳، ص ۸۱-۸۲).</p>	
<p>استفتانات به‌منابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین</p>	<p>فناوری‌های باروری</p>	<p>فناوری و تولیدمثل</p>	<p>حکم تقویت اسپرم شوهر با اسپرم مرد دیگر و تلقیح اسپرم تقویت شده به رحم زن (حکم داروی تقویتی)، (همان، سؤال ۱۴۰، ص ۷۸) حکم لقاح خارج از رحم (مخلوط کردن تخمک زن با اسپرم شوهر خارج از رحم (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۲۷۳-۴۰۳-۴۰۴) حکم امتزاج تخمک با تخمک تقویتی یا مؤثر در باروری (همان، س ۳، ص ۴۲۰)، بانک اسپرم و رشد جنین در ۹ ماه در لوله آزمایشگاه (صانعی، ۱۳۸۷، ب، ج ۲، ص ۱۱۲۴-۴۱۹-۴۲۰) تقویت تخمک در رحم مصنوعی (همان، س ۳، ص ۴۲۰) حکم رشد جنین در دستگاه مصنوعی با رضایت والدین به دلخواه (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، سؤال ۳۶۵۱، ص ۳۴۲-۳۴۳) حکم تولد نوزاد در مدت زمان کمتر و بیشتر از زمان حمل به واسطه اشعه برای تسریع و یا کندی در روند طبیعی تولد (خمینی، ۱۳۸۳، ج ۴، ص ۴۷۳، مسئله ۹) حکم مخلوط کردن نطفه زن با اسپرم مصنوعی، حکم مخلوط کردن اسپرم مرد با تخمک مصنوعی (صانعی، ۱۳۸۷، آ، مسئله ۱۳۵، ص ۷۴-۷۵؛ مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۲۹۳-۲۹۴). حکم تکثیر سلولی بدون عمل لقاح/مخلوط کردن اسپرم و تخمک مصنوعی با هم (صانعی، ۱۳۸۷، آ،</p>	<p>۹.</p>

			مسئله ۱۳۵، ص ۷۴-۷۵) حکم تخمک از تخمدان با هدایت سنوگرافی (دستگاه تصویربرداری با کمک امواج ماوراء صوت) برای باروری خارج از رحم (منتظری، ۱۳۸۵، ص ۹۱، مسئله ۱۹۶)، حکم دور انداختن جنین خارج از رحم قبل از دمیده شدن روح.	
استفتانات به‌مثابه رفع تنازع (همراهی) علم و دین	فناوری‌های باروری	بچه‌آزمایشگاهی	جایز بودن گرفتن نطفه مرد و قرار دادن آن در رحم مصنوعی با تخمک مصنوعی و بالعکس، به‌منظور تولید مثل، تعلق داشتن بچه متولد شده به صاحب نطفه (خمینی، ۱۳۸۳، ج ۴، ۴۷۳، مسئله ۱۰؛ منتظری، ۱۳۸۵، ص ۸۷، مسئله ۱۷۸؛ صانعی، ۱۳۸۷، مسئله ۱۲۵، ص ۷۲). ^۱	۱۰
سقط جنین				
استفتاء به‌مثابه رفع تعارض عین و ذهن	دوگانه متعارض ذهنیت و عینیت اجتماعی نسبت به سقط جنین عمدی	باور به گناه بودن سقط جنین/ ناراحتی وجدان/ سقط عمدی جنین	از بین بردن نطفه پس از انعقاد آن (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۴۸، ص ۱۵۱)/پزشک فارغ‌التحصیل و سؤال از استفاده از داروی قاعدگی برای زنانی که قصد سر به نیست کردن انسان در حال شکل‌گیری دارند (همان، ص ۱۱۵۴۹، ص ۱۵۱ مورخ ۱۳۶۱). /دیه سقط جنین (پسر) از روی عمد (همان ج ۱۰، ص ۱۱۵۵۱، ص ۱۵۲) ^۲ /تردید در استفاده از قرص ضدباروری به جهت تصور سقط جنین (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۵۳، ص ۱۵۳)/استعلام از دیه سقط جنین عمدی (همان، ص ۱۱۵۵۵، ص ۱۵۴)/ناراحتی وجدان به جهت سقط جنین عمدی از روی جهالت و ناآگاهی به گناه بودن آن (همان، ص ۱۱۵۶۷، ص ۱۵۸)/سقط جنین به دلیل اعصاب ضعیف و سختی امرار معاش و سؤال از دیه آن (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۹۵۸، ص ۲۷۴-۲۷۵)/سقط جنین در هفته دهم حاملگی و سؤال از دیه آن. ^۳	۱۱
استفتاء به‌مثابه یافتن راه‌حل و رفع استیصال	رفع تنازع علم و دین در مسئله سقط جنین	آبروی اجتماعی	سقط جنین حاصل از تجاوز به زن مسلمان، مطالبه مادر به سقط و مشخص نبودن پدر (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۵۱، ص ۱۵۲)/سقط جنین به جهت ترس از کشته شدن و یا رسوایی بین مردم در بارداری حاصل از ازدواج موقت و یا زنا (همان، ص ۱۱۵۶۳).	۱۲

۱. جنّاتی؛ به آدرس <http://www.jannaati.com/far/index.php?page=6&row=6&start=6>.

۲. خامنه‌ای، استفتانات، ص ۱۲۶۸، به آدرس <https://www.leader.ir/fa/book/11?sn=4552>.

۳. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، ص ۸۸ به آدرس <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

			ص ۱۵۷ / سقط جنین برای حفظ آبروی شخص و خانواده اش ^۱ / دیه سقط جنین عمدی کودک ۶ ماهه و ۸ ماهه و ۷ ماهه حاصل از زنا (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۶۶، ۱۵۸؛ منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۹۵۹-۹۶۰، ص ۲۷۵) ^۲ .	
استفتاء به‌منابه یافتن راه‌حل و رفع استیصال	طرد شدن اجتماعی	فشار اجتماعی	ضرورت‌های اجتماعی-اقتصادی (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۷۱۶، ص ۲۰۴-۲۰۵) / کورتاژ بچه پنجم بر اثر گریه و زاری همسر از یک طرف و فشار زندگی از طرف دیگر و رشد و نمو فساد و آلودگی محیط در دوران طاغوت (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۶۹، ص ۱۵۹-۱۶۰) / سقط جنین به دلیل اعصاب ضعیف و سختی امرار معاش (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۹۵۸، ص ۲۷۴-۲۷۵، ج ۲، ص ۲۲۷۸، ص ۴۰۶) / سقط جنین به خاطر احساس شرمندگی از فرزند زیاد به خاطر تبلیغات (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص ۱۴۵۵، ص ۵۲۷) / سقط به علت عدم تمایل به بچه‌دار شدن ^۳ / تزریف آمپول برای از بین بردن حاملگی احتمالی برای خانواده‌هایی که به هیچ عنوان امکان اداره کردن فرزندان بیشتر را ندارند (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۱۳۷، ص ۴۲۳) / بارداری ناخواسته برای خانواده دارای ۴ فرزند، با وضعیت اقتصادی ۴۰ هزار تومان حقوق در ماه و تشدید بیماری اعصاب همسر به دلیل بارداری (همان، ص ۱۱۴۰، ص ۴۲۶).	۱۳
استفتاء به‌منابه رفع تعارض عین و ذهن	عدم شخص انگاری جنین	سقط درمانی	خطر جانی مادر (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، ص ۷۱۶، ص ۲۰۴-۲۰۵؛ خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۱۵۵۰، ص ۱۵۱-۱۵۲؛ مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۱، ص ۱۴۸۸، ص ۴۵۳) ^۴ / جواز سقط با آزمایشات پزشکی و تشخیص به ناقص الخلقه بودن جنین قبل از دمیده شدن روح ^۵ / وضعیت نامناسب جسمانی و ترس از تشدید کم خونی، ناراحتی معده و ضعف کلی بدن ^۶ / سقط جنین	۱۴

۱. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، س ۷۹ به آدرس <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

۲. خامنه‌ای، استفتانات، س ۱۲۶۷ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/11?sn=4552>.

۳. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، س ۱۲۶۱ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/11?sn=4552>.

4. <https://www.leader.ir/fa/content/23352>

۵. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، س ۱۲۶۲ و ۱۲۷۰ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/11?sn=4552>.

۶. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، س ۱۲۶۲ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/11?sn=4552> و

<https://www.leader.ir/fa/content/23641>

۷. همان، س ۸۰ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

			<p>۳ ماهه برای درمان چشم و جلوگیری از کوری (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۱، س ۱۴۹۵، ص ۴۵۷-۴۵۶) / سقط جنین ۷ ماهه برای عمل جراحی فوری و بیهوشی که منجر به فوت جنین می‌شود (همان، س ۱۵۰۸، ص ۴۵۸-۴۵۹) / یقین به مرگ جنین پس از تولد (سقط درمانی) / سقط درمانی در موارد خطر جانی و مرگ مادر و کودک و احتمال عوارض در حاملگی‌ها و بیماری‌های مختلف^۲ / سقط عمدی جنین معیوب و نارسا (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۱، س ۱۴۸۷، ص ۴۵۲-۴۵۳) / سقط درمانی در موارد بیماری‌های ژنتیکی، ناهنجاری‌های نوزادان مثل آنانسفالی، مرگ نوزاد پس از تولد به خاطر بیماری (همان، س ۱۵۰۰، ص ۴۵۷) / سقط درمانی در مورد زنی مبتلا به سرطان و نیازمند به استفاده از اشعه در دهانه رحم و در نتیجه ناقص‌الخلقه شدن جنین (همان، س ۱۵۰۳-۱۵۰۴، ص ۴۵۷-۴۵۸) / سقط جنین قبل از ۴ ماهگی برای زن مبتلا به دیابت و تزریق انسولین به مدت ۹ ماه برای سلامتی جنین و از طرفی پیامدهای منفی این روش در سلامت مادر (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۱۴۱، ص ۴۲۶) / خطر بارداری برای مادر مبتلا به بیماری آسم و برونشکتازی ریه (همان، س ۱۱۴۲، ص ۴۲۶).</p>
استفتاء به‌منابه رفع تعارض عین و ذهن	عدم شخص انگاری جنین	کاهش جنین	<p>درمان نابابوری از طریق کاهش تعداد جنین‌ها در ماه‌های اول حاملگی (پنجاه تا شصت روزگی) تا بقیه جنین‌ها بتوانند رشد نمایند و حاملگی به ثمر برسد.^۳</p>
جراحی‌های زیبایی			
استفتاء به‌منابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	عمل کردن بینی	<p>استفتاء زن خانه‌دار صاحب ۶ فرزند از جراحی بینی به خاطر خجالت کشیدن از بینی بزرگ (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۳۲، ص ۳۹۶) / عمل کردن بینی برای کوچک کردن آن (همان).</p>
استفتاء به‌منابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	عمل کردن به خاطر زیبایی	<p>جراحی گوش و بینی جهت زیبایی (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۳۵، ص ۳۹۶؛ منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، س ۲۱۲۴، ص ۳۵۲) / حکم خالکوبی و صحیح بودن وضو و غسل (منتظری، ۱۳۸۵، س ۳۱۰، ص ۱۳۸).</p>

۱. خامنه‌ای، اجوبه الاستفتانات، س ۸۱ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

۲. همان، س ۸۵ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

۳. خامنه‌ای، استفتانات، س ۸۶ به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	حلیت و حرم	حلیت و حرم عمل زیبایی	استفتاء از حلیت و حرمت جراحی بینی (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۳۲، ص ۳۹۶) / علت چرایی حرمت بینی در صورت حرام بودن (درخواست توضیح مقلد جهت آگاهی) (همان).	۱۸
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	ضعف اعتماد به نفس	شرمندگی از طرح مسئله عمل زیبایی	خجالت کشیدن از بینی بزرگ (همان) / اظهار شرمندگی از استفتاء و پرسش پیرامون جراحی بینی در این برهه از زمان (سال ۵۸) (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۳۴، ص ۳۹۶).	۱۹
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	ضعف اعتماد به نفس	جراحی بینی به خاطر درخواست شوهر / قضاوت دیگران	درخواست شوهر به جراحی بینی برخلاف خواست همسر و تهدید به طلاق در صورت مخالفت، رنجش از درخواست شوهر، اظهار نظر دیگران در مورد قیافه و اخلاق خوب و اشکال داشتن بینی (همان).	۲۰
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	موضوعیت داشتن زیبایی	ناراحتی روانی / احساس کمبود / ضعف اعتماد به نفس از اندام	احساس می‌کنند بخشی از قسمت ظاهری بدن آنان همچون بینی یا سینه‌ها یا شکم حالت غیر طبیعی دارد و از این بابت دچار ناراحتی روانی می‌شوند. این خانم‌ها اگر دختر باشند احساس می‌کنند با شرایط موجود، شوهر مورد علاقه خود را نخواهند یافت و اگر متأهل باشند در مقابل شوهر خود احساس کمبود می‌کنند... (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۳، س ۳۶۳۰، ص ۳۳۶-۳۳۷).	۲۱
حجاب، پوشش و آرایش				
استفتاء به‌مثابه آگاهی و تعبد	آگاهی و اطمینان به موضوعات پوشش و حجاب	دیده شدن حجم و زیبایی بدن	پوشیدن جوراب نازک که از زانو به پایین کاملاً حجم و زیبایی پا دیده می‌شود - چه مشکی و چه به رنگ بدن که نازک است - در خیابان و یا کلاس درس که نامحرم است (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۰۹۷، ص ۵۷۲) / وجوب پوشش برآمدگی‌های بدن همانند سینه و ران نیز بر زنان مسلمان (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۱، ص ۳۹۳) / جوراب ضخیم بدون شلوار، مشخص بودن حجم بدن و مهیج بودن آن (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، س ۱۰۲۳، ص ۳۴۹) / پوشیدن جوراب نازک (شیشه‌ای) یا رنگ پا برای خانم‌ها در جایی که نامحرم حضور دارد. ^۱	۲۲
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	پوشیدن رنگ‌های شاد	پوشیدن لباس‌های رنگارنگ یا رنگ‌های شاد با چادر در بیرون منزل (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۰۹۸، ص ۵۷۲) / پوشیدن لباس الوان (منتظری، ج ۱، س ۵۸۰، ص ۱۷۱) / پوشیدن کفش و یا روسری رنگی.	۲۳

۱. خامنه‌ای، به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/24034> مورخ ۲۶ دی ۹۸.

استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	سرمه کشیدن و حنای دست	جواز آشکار کردن سرمه و انگشتر بنا بر رواست زاره که در کتاب مطهری نقل شده است (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۴، ص ۵۷۳). آیا سرمه کشیدن یا ابرو چیدن، انگشتر طلا در دست داشتن و حنای دست، جزء زینت زنان محسوب می‌گردد که پوشش آن لازم است؟ (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۷، ص ۳۹۵)	۲۴
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	خالکوبی	خالکوبی بر بدن زنان به شیوه مینیاتوری به‌منظور زینت و زیبایی که غالباً از نظر دیگران پوشیده است (همان، س ۱۰۵۴، ص ۳۹۶).	۲۵
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	تاتو کردن ابرو	تاتو کردن ابرو آرایشی که زنان بر روی ابرو انجام می‌دهند (همان، س ۱۰۵۹، ج ۲، ص ۳۹۷). وضو و غسل بعد از تاتو.	۲۶
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	لنز رنگی	استفاده بانوان از لنز رنگی برای تغییر رنگ عنبیه چشم. (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۹، ص ۳۹۵)	۲۷
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	بلند گذاشتن ناخن	بلند گذاشتن ناخن برای دختر یا زن (همان، ج ۲، س ۱۰۵۳، ص ۳۹۶).	۲۸
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	کاشت ناخن	حکم لاک روی ناخن مصنوعی برای وضو و غسل ^۱	۲۹
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	اصلاح صورت و ابرو	زینت محسوب شدن اصلاح ابرو (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۳، ص ۵۷۳)/اصلاح ابرو (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۵۱، ص ۳۹۶)/حکم پوشش صورت بانوان که امروزه عموماً به صورت طبیعی نیست (مثل اصلاح و آرایش ابروها، اصلاح موهای صورت و رنگ کردن ابرو یا کرم‌های براق‌کننده یا سفیدکننده که در عرف جامعه جا افتاده است) (همان، س ۳۶۲۸-۳۳۵-۳۳۶)/.	۳۰
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	پوشیدن انگشتر طلا	پوشیدن حلقه ازدواج برای زن متأهل (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۶، ص ۵۷۳؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، س ۶۸۱، ص ۲۵۶)/پوشیدن انگشتر طلا (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۷، ص ۳۹۵).	۳۱
استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	پوشیدن کفش‌های صدادار	استفاده از کفش‌هایی که با وجود پاشنه کوتاه صدا می‌دهد، برای زنان چگونه است و همین‌طور کفش‌های وزنی (براق)؟ (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۸، ص ۵۷۴-۵۷۵)/پوشیدن کفش‌هایی که در هنگام راه رفتن صدای مه‌تیج	۳۲

			دارد (مکارمشیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، س ۱۰۲۳، ص ۳۴۹). پوشیدن کفش‌هایی که صدای تهییج‌کننده دارد (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۳، ص ۳۹۴).
استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	پوشیدن کفش‌های صدادار	استفاده از کفش‌هایی که با وجود پاشنه کوتاه صدا می‌دهد، برای زنان چگونه است و همین‌طور کفش‌های ورنی (براق)؟ (خمنی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۸، ص ۵۷۴-۵۷۵) / پوشیدن کفش‌هایی که در هنگام راه رفتن صدای مهیج دارد (مکارمشیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، س ۱۰۲۳، ص ۳۴۹). پوشیدن کفش‌هایی که صدای تهییج‌کننده دارد (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۳، ص ۳۹۴).
استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	پوشیدن کفش‌های صدادار	استفاده از کفش‌هایی که با وجود پاشنه کوتاه صدا می‌دهد، برای زنان چگونه است و همین‌طور کفش‌های ورنی (براق)؟ (خمنی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۱۰۸، ص ۵۷۴-۵۷۵) / پوشیدن کفش‌هایی که در هنگام راه رفتن صدای مهیج دارد (مکارمشیرازی، ۱۴۲۷، ج ۲، س ۱۰۲۳، ص ۳۴۹). پوشیدن کفش‌هایی که صدای تهییج‌کننده دارد (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۳، ص ۳۹۴).
استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	عطر و آرایش ملایم بیرون از خانه	حکم استفاده از عطر ملایم و آرایش بسیار کم در بیرون از خانه (منتظری، ج ۳، س ۳۶۲۷، ص ۳۳۵) / آرایش کردن بانوان در بیرون از منزل (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۱۰۴۸، ص ۳۹۵) / آرایش مختصر با حفظ حجاب و پوشش موی سر ^۱ .
استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	کرم‌های براق‌کننده یا سفیدکننده	حکم پوشش صورت بانوان که امروزه عموماً به صورت طبیعی نیست (مثل اصلاح و آرایش ابروها، اصلاح موهای صورت و رنگ کردن ابرو یا کرم‌های براق‌کننده یا سفیدکننده که در عرف جامعه جا افتاده است) (همان، س ۳۶۲۸، ص ۳۳۵-۳۳۶).
استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر	مدیریت بدن	رنگ کردن ابرو	حکم پوشش صورت بانوان که امروزه عموماً به صورت طبیعی نیست (مثل اصلاح و آرایش ابروها، اصلاح موهای صورت و رنگ کردن ابرو یا کرم‌های براق‌کننده یا سفیدکننده که در عرف جامعه جا افتاده است) (همان، س ۳۶۲۸، ص ۳۳۵-۳۳۶).

۱. خامنه‌ای، استفتانات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/22671> (۹۷/۱۱/۴).

<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>مدیریت بدن</p>	<p>برجستگی موی زنان</p>	<p>آیا پوشاندن برجستگی موی زنان در صورتی که مهیج باشد لازم است یا نه؟ (منتظری، ج ۱، ص ۵۷۹) / نمایان بودن زیر گلو و مقداری از مو و برآمدگی‌های سینه و قسمت‌هایی از پایین بدن برای هنرپیشه‌های زن (صانعی، ۱۳۸۷ ب، ج ۲، ص ۱۰۳۷، ص ۳۹۲).</p>	<p>۳۶</p>
<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>مدیریت بدن</p>	<p>مدگرایی در پوشش</p>	<p>از پوشیدن شلوار لی و مانتو و روسری توسط خانم خویش راضی نیستم. ایشان می‌گویند: این حجاب شرعی است و نیاز به رضایت شوهر نیست. همچنین استفاده از عطر ملایم و آرایش بسیار کم در بیرون از خانه چه حکمی دارد؟ (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۳، ص ۳۶۲۷، ص ۳۳۵) / دوست دارم مانتو بیوشم (نه به رنگ تند، و با رعایت حجاب کامل)؛ اما شوهر من مخالف است و می‌گوید فقط چادر (همان، ج ۲، ص ۲، ص ۲۱۳۱، ص ۳۵۳).</p>	<p>۳۷</p>
<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>حجاب موقعیتی</p>	<p>ممنوعیت و سختی پوشش حجاب در کشورهای غربی</p>	<p>مشکل ممنوعیت حجاب دخترم در فرانسه در دبیرستان و دانشگاه و وظیفه من در قبال این موضوع (همان، ج ۳، ص ۳۶۲۵، ص ۳۳۵) / وظیفه مسلمانان در برابر سختگیری‌های برخی کشورهای اروپایی نسبت به رعایت حجاب بانوان مسلمان (همان، ص ۳۶۲۶، ص ۳۳۵) / من که زن جوان مسلمانی هستم در حال حاضر در آمریکا زندگی می‌کنم و واقعاً نمی‌توانم از روسری استفاده کنم. اصولاً فلسفه حجاب چیست و در کجای قرآن درباره آن دستوری داده شده است؟ و در اینجا با روسری بودن بیشتر جلب نظر می‌کند؛ تکلیف من چیست؟ (همان، ج ۲، ص ۲۱۱۷، ص ۳۵۱).</p>	<p>۳۸</p>
<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>حجاب موقعیتی</p>	<p>حجاب دانشجویان مسلمان ترکیه در دانشگاه‌ها</p>	<p>وظیفه خواهران مسلمان دانشجوی ترکیه را نسبت به «رعایت حجاب» در دانشگاه‌های تحت مدیریت لایک‌ها، که شرط آن رعایت نکردن حجاب شرعی است (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، ص ۶۸۰، ص ۲۵۵).</p>	<p>۳۹</p>
<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>حجاب موقعیتی</p>	<p>حد شرعی حجاب زن در آمریکا</p>	<p>حد حجاب شرعی زن در آمریکا با توجه به احتیاج به اشتغال و کار ندادن به بانوان محجبه؛ در حالتی که پوشش کامل بدن رعایت شود و موها ساده بسته شود به گونه‌ای که تحریک کننده نباشد (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۹۳، ص ۵۷۰).</p>	<p>۴۰</p>
<p>استفتاء به‌متابۀ کنش متقابل مؤثر</p>	<p>حجاب موقعیتی</p>	<p>حجاب جدید در مراکز شغلی و دانشگاهی</p>	<p>تحصیل در رشته پزشکی و برخورد با دانشجویان پسر با حفظ حجاب مانند مقنعه، لباس گشاد، شلوار در داخل دانشکده و پوشش چادر در بیرون</p>	<p>۴۱</p>

			از دانشگاه (همان، س ۱۰۰۳۳، ص ۵۴۴) / اشتغال به عنوان پرستار با حجاب جدید در بیمارستانی در آمریکا و سؤال از چرایی پوشش موی سر (همان، س ۱۰۰۴۴، ص ۵۴۷-۵۴۸) / تدریس در مدرسه دخترانه (با وجود یک سرابدار مرد مسن) با مانتو اسلامی و روسری چه مانعی دارد؟ (همان، س ۱۰۰۲۷، ص ۵۴۲)	
استفتاء به‌منابه کنش متقابل مؤثر	حجاب موقعیتی	حجاب در اماکن ورزشی	ورزش کردن نزد مرد نامحرم با لباس‌های گشاد و با روسری‌ای که تا ابرو پوشیده و با شلوار (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۰۱۳، ص ۵۳۷) / استفاده بانوان از لباس مخصوص ورزش در حضور نامحرم، مانند کوهنوردی یا بعضی از سالن‌های ورزشی. ^۱	۴۲
ساحت اجتماعی				
استفتاء به‌منابه تعیین موضع جنسیتی	دغدغه تعارض حوزه خصوصی با عمومی	دغدغه تعارض کار خانه داری و وظایف مادری و تربیت با اشتغال	تکلیف کار بیرون از منزل زنان با توجه به منع برخی فقها و روایت حضرت رسول مبنی بر تفکیک کار خانه و بیرون (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۶۹۶) / اشتغال بیرون از منزل در نظام جمهوری اسلامی در محل مشترک با مردان مثل بیمارستان و جهاد و سپاه (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۶۹۸ و ۷۰۱) / همکاری پرستاران در زمان جنگ (همان، ص ۶۹۹) / تعارض میان وظیفه تربیت فرزند با مشاغل مورد نیاز جامعه برای زنان مثل پزشکی (همان، ص ۷۰۰ و ۷۰۲) /	۴۳
استفتاء به‌منابه تعیین موضع جنسیتی	تأثیر جنسیت در اشتغال	حضور بانوان در مشاغل آموزشی، قضایی، اجتماعی	تحصیل در دانشگاه در شرایط عدم تفکیک جنسیتی و به هدف تبلیغ اسلام و عدم فساد (همان، ص ۷۰۳) / راندگی کردن زن با داشتن همه لوازم آن در صورتی که لازمه آن، کارهایی از قبیل تعمیر کردن ماشین، به تعمیرگاه بردن آن، بنزین زدن، تصادف کردن و... است و نبودن آن لازمه‌اش این است که منتظر تاکسی بماند، سوار تاکسی بشود و احتمالاً کنار مردها بنشیند و امثال این (همان، ص ۷۰۳) / مربی فنی در رشته ارتباطات رادیویی مایکروویو با یازده سال سابقه خدمتی و منع از تدریس در این مرکز به دلیل زن بودن (همان، ص ۷۰۴) / دستیابی زنان به مقام اجتهاد (همان) / تعیین تکلیف شرعی برای خدمت به‌عنوان مدیر مدرسه پسرانه (همان، ص ۷۰۵-۷۰۶) و تدریس در دانشکده برای دانشجویان مرد (همان، ص ۷۰۷) / سؤال از شرط	۴۴

۱. خامنه‌ای، استفتانات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/22671> (۹۷/۱۱/۴).

			<p>ذکورت در قضاوت (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴۵۹) / به‌کارگیری بانوان در مسائل قضایی مربوط به خودشان و در دادگاه‌های مدنی خاص و احیاناً دادگاه‌های حقوقی تحت عنوان قاضی و اختصاص ذکورت به احکام جزایی (همان، ص ۲۴۶۰، ص ۴۹۶) / شهادت زنان جرائم تعزیری در محاکم (همان، ج ۳، ص ۴۰۲۱، ص ۴۶۶) / قضاوت زنان و ورود آنان به دستگاه قضا برای رسیدگی به دعاوی حقوقی، کیفری و امور حسبه از بدو تشکیل پرونده، مرحله تحقیقات و ختم رسیدگی و صدور و اجرای حکم / شهادت دادن زنان، و نسبت آنان با مردان در فقه و دادگاه اسلامی (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۷۵۴، ص ۲۶۰).</p>
<p>استفتاء به‌مناوبه تعیین موضوع جنسیتی</p>	<p>مؤلفه جنسیت در امور قضایی</p>	<p>شرط ذکورت در قضاوت / شهادت زنان در محاکم / قضاوت بانوان</p>	<p>سؤال از شرط ذکورت در قضاوت (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴۵۹، ص ۴۹۶؛ صانعی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۷۵۴، ص ۲۶۰) / به‌کارگیری بانوان در مسائل قضایی مربوط به خودشان و در دادگاه‌های مدنی خاص و احیاناً دادگاه‌های حقوقی تحت عنوان قاضی و اختصاص ذکورت به احکام جزایی (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴۶۰، ص ۴۹۶) / شهادت زنان جرائم تعزیری در محاکم (همان، ج ۳، ص ۴۰۲۱، ص ۴۶۶) / سؤال از شهادت دو زن به‌عنوان مثبت ادعایی مبنی بر ثبوت رابطه زوجیت (همان، ج ۳، ص ۴۰۲۶، ص ۴۶۶).</p>
<p>استفتاء به‌مناوبه تعیین موضوع جنسیتی</p>	<p>جنسیت و فعالیت‌های دینی فرهنگی و اجتماعی</p>	<p>جنسیت و فعالیت‌های دینی، فرهنگی اجتماعی</p>	<p>حکم رفتن زنان و دختران جوان، به مسجد و نماز جمعه (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۶۹۴) / تظاهرات در زمان کنونی (همان، ص ۶۹۶) / فعالیت در ارگان‌های دینی در صورت ضرورت تماس با برادران (همان، ص ۶۹۷) / وظیفه زنان در جبهه به‌گونه‌ای که برابر با جانبازی‌های برادران رزمنده در جبهه باشد (همان، ص ۶۹۷) / شرکت در مسابقات ورزشی (همان، ص ۶۹۷) / فعالیت اجتماعی بانوان در امور فرهنگی و مذهبی.^۱</p>

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش در پی فهم، کشف و تحلیل این نکته بوده‌ام که چه صورت‌بندی از مسائل زنان در مواجهه با اقتضائات مدرنیته، در استفتانات بازتاب یافته است و به عبارتی چه طبقه‌بندی مفهومی را می‌توان از استفتانات مسائل زنان استخراج کرد؟ براساس سؤال پژوهش استفتاناتی گردآوری شد که موضوعات آن در بستر فرهنگی و اجتماعی مدرن خلق شده و یا گسترش یافته است. استفتانات از مراجع در موضوعات سقط جنین، تلقیح مصنوعی، حجاب و پوشش، جراحی‌های زیبایی و حضور اجتماعی را می‌توان در چند بخش صورت‌بندی کرد: استفتاء به‌مثابه فهم و آگاهی (متعبّد شدن)؛ استفتاء به‌مثابه یافتن راه‌حل و رفع استیصال؛ استفتاء به‌مثابه رفع تنازع (همراهی علم و دین)؛ استفتاء به‌مثابه رفع تعارض (دوگانه عین و ذهن)؛ استفتانات به‌مثابه تعیین موضع جنسیتی؛ استفتاء به‌مثابه کنش متقابل مؤثر در جهان مدرن.

استفتانات دسته نخست، به مقلدینی اختصاص دارد که در میدان دین‌داری حداکثری قرار دارند. روحیه تعبّد و راضی بودن به رضای الهی وجه بارز کنشگران دینی این حوزه است. این دسته از مقلدین را می‌توان بیشتر در زمره مقلدین از امام خمینی (علیه السلام) قرار داد. استفتاء از امام در این دسته‌بندی، استفتاء از شخصیتی است که افزون بر جنبه فقاہت، بر وجه کاریزماتیک آن هم در سؤالات تأکید می‌شود. سؤال کنشگران این مقلد به جهت رعایت تعبّد و در نظر گرفتن تمام وجوه شرعی مسئله است.

عباراتی چون؛ «به نام الله پرورش دهنده روح‌الله درهم کوبنده منافقان» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۹، س ۱۰۹۰۸) «درخواست بقا و سلامت» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۵) و «ممه‌ور کردن استفتاء به مہر برای قرائت آن در مسجد روستا و آگاهی بخشی به مردم» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۶)، «امام عزیز»، «مقام محترم امام امت یاور مستضعفان جهان» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۸)، «خدمت رهبر بزرگوار، قدر قدرت، قوی شوکت، قلب امت» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۹، س ۱۰۹۲۴، ص ۴۲۸-۴۲۹)، «ولّی امت مسلمان» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۹، س ۱۰۹۳۲، ص ۴۳۳-۴۳۴) همچنین گزاره‌هایی چون «امام ای پدر عزیزم، خیلی دلم می‌خواست که شما به همه زن‌ها می‌گفتید به جبهه بروند تا من هم به جبهه می‌رفتم و خون ناقابل‌م را در راه اسلام و مکتبم می‌ریختم، اما افسوس، به خدا قسم در دنیا تنها آرزویم شهادت در راه خداست». و «فدای قیافه زیبا و نورانی‌تان بشوم» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۰۲۴، ص ۵۴۰). تأکید بر پذیرش مقلدین این مرجع به‌عنوان شخصیتی کاریزماتیک و دینی است و در عین حال که گزاره‌هایی چون؛ «آزمایش الهی»،

«راضی به رضای الهی»، «مرتکب حرام نشدن در تلقیح مصنوعی»، درخواست تصریح و توضیح جایز نبودن حکم، (موسوی خمینی، استفتانات، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۷)، صلاح خداوند به بچه‌دار نشدن (موسوی خمینی، استفتانات، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۸)، بیان محدوده حجاب شرعی در گزاره «خواهشمند است آخرین حد را بگویید؛ برای من انجام دادن آخرین حد فرمان خدا، آسان است» (موسوی خمینی، استفتانات، ج ۱۰، س ۱۰۰۷۸، ص ۵۶۲-۵۶۳). بر پذیرش تعبیدی فتوا اشاره دارد. این نوع نگرش تعبیدی نسبت به احکام شرعی و استماع از مرجع تقلید در بیان و لحن مقلدین در دیگر دوره‌های تاریخی نیز مشهود است. تعبیر «حجت‌الاسلام»، «نائب امام» در استفتانات مقلدین عبدالکریم حائری یزدی در بیان حکم استفاده از رادیو را می‌توان مثال زد که در مسئله‌ای تقاضای «رای شریف» فقیه دارند برای این که «لدى الحاجة حجت گردد» (حائری یزدی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص ۴۴۶-۴۴۷).

علاوه بر آن حرکت در مسیر ارزش‌ها و شعارهای انقلاب اسلامی و تأکید بر عناصر ایجابی و طرد عناصر سلبی انقلاب نیز از دیگر وجوهی است که در این استفتانات به خوبی مشهود است. تعبیر آمریکا در استفتانات از امام به «جهنم حقیقی» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۴۴، ص ۵۴۷-۵۴۸)، «سرزمین کفر» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۹، ص ۱۰۹۰۰، ص ۴۱۰-۴۱۱)، «منج‌الاب آمریکا»، «آمریکای جنایت‌کار»، «لانه جاسوسی» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۹، ص ۱۰۹۱۹، ص ۴۲۴-۴۲۶)، نشان از عمق تأثیرگذاری مؤلفه‌های سلبی انقلاب در میان این گروه از مقلدان دارد در حالی که استفتاء از سایر مراجع در مورد موقعیت‌های مشابه در کشورهای غربی و آمریکا چنین تعبیری دیده نمی‌شود. همچنین تعبیر «خدمت به مسلمین» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۱۲، ص ۵۳۵-۵۳۶)، و «خدمت کردن» در نهادها و مشاغل چون آموزش و پرورش (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۵۶، ص ۵۵۴)، از تعلق خاطر انقلابی و نگاه دینی به کار و اشتغال حکایت دارد. گزاره‌هایی چون «...سپاس به درگاه ایزد متعال، که بر کشورمان و بر ما منت نهاده و با چنین انقلابی جهان‌گیر، نعمت را بر ما تمام کرده است...» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۸۰، ص ۵۶۴)، «...اگر جایز نیست که زن به جبهه برود، پس از چه راهی می‌تواند به اسلام و مسلمین خدمت کند که برابر جانبازی‌های برادران رزمنده در جبهه باشد؟ البته این موضوع هم مهم می‌باشد که تربیت نسل آینده، خدمت بزرگی به اسلام است...» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۶۹۷)، بر نهادینه شدن ایدئولوژی انقلابی و کلام رهبران انقلاب بر دینی بودن انقلاب و مهم بودن نقش‌های سنتی مادری تأکید می‌کند.

به مرور زمان با فاصله گرفتن از فضای پرشور دینی و انقلابی و در نتیجه تحولات عصر و ظهور

دیگر مرجعیت‌های رقیب مدرن در کنار مرجعیت‌های سنتی، قدرت هژمونیک مرجع در پاسخ‌گویی به مسائل کم‌رنگ می‌شود و مقلد نه به دنبال‌کنش دینی تمام عیار بلکه در پی ارائه راه‌حل و چاره‌جویی در مواجهه با موضوعات نوپدید عصر مدرن است. به‌گونه‌ای که از برخی استفتانات، این نکته استنباط می‌شود که مقلد تصمیم خود را گرفته و از دین می‌خواهد تا وجدان او را در مواجهه با حرمت آرام کند. بیان استفتانات در این بخش، بیانی مطالبه‌گرایانه است که با تمام وجود درصدد نشان دادن استیصال و درماندگی مقلد و گره‌گشایی از مسئله است. استفتانات دسته دوم (استفتاء به‌مثابه یافتن راه‌حل و رفع استیصال) را می‌توان در این رده جای داد. برای نمونه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

در استفتانات تلقیح مصنوعی این عبارات بیانگر استفتاء در مقام حل مشکل است:

«گذر ۸ سال از ازدواج، علاقه‌مندی شدید به همسر، ضرورت حاملگی برای زن به تشخیص پزشک، دادن مجوز و تقاضای یاری» (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۰۸)، «عقیم بودن شوهر، از دست دادن روحیه، جان به لب رسیدن، ارائه راه‌حل برای بچه‌دار شدن و مرتکب گناه نشدن» (مکارم‌شیرازی، ۱۳۹۳، ص ۳۰۰-۳۰۱)، ارائه راه‌حل برای متلاشی نشدن خانواده‌ها (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، مسئله ۷۰۶، ص ۲۰۲).

در استفتانات سقط جنین موارد زیر اشاره می‌شود:

سقط جنین به دلیل اعصاب ضعیف و سختی امرار معاش (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، س ۹۵۸، ص ۲۷۴-۲۷۵؛ ج ۲، س ۲۲۷۸، ص ۴۰۶)، سقط جنین به دلیل اعصاب ضعیف و سختی امرار معاش و سؤال از دیه آن (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۱، س ۹۵۸، ص ۲۷۴-۲۷۵)، سقط جنین در هفته دهم حاملگی و سؤال از دیه آن (خامنه‌ای، استفتانات، س ۸۸ به آدرس).^۱

در استفتانات از حجاب و پوشش نیز موارد زیر قابل تاقل است:

استفتاء زن خانه‌دار صاحب شش فرزند از جراحی بینی به خاطر خجالت کشیدن از بینی بزرگ (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۲۰۳۲، ص ۳۹۶) حکم خالکوبی و صحت وضو و غسل (منتظری، ۱۳۸۴، س ۳۱۰، ص ۱۳۸).

دسته سوم استفتانات به رفع تنازع علم و دین و یا به بیان بهتر همراهی نهاد دین با واقعیت‌های اجتماعی می‌پردازد. کنشگران این عرصه از یک سو متعلق به فضای نخبگانی جامعه هستند؛ مراکز علمی تخصصی و کارشناسان عرصه‌های پزشکی که سعی در مشروعیت بخشیدن دستاوردهای علمی خود مطابق با ذائقه شرع دارند (نک به صانعی، ۱۳۸۷، س ۱۴۵، ص ۸۲-۸۳؛ منتظری، ۱۳۸۷، ج ۲، س ۲۲۷۳، ص ۴۰۳-۴۰۴؛ همو، ۱۳۸۴، ج ۳، س ۳۶۴۸، ص ۳۴۱-۳۴۲).

1. <https://www.leader.ir/fa/book/151?sn=22099>.

دیگر کنشگران دسته سوم به گروه‌های اجتماعی تعلق دارند که ضمن بقا در میدان دین‌داری رسمی، پرسش‌های جدی از امر اجتماعی^۱ دارند. پرسش‌هایی که نشان‌دهنده نوعی بازاندیشی، گذر از تعبیه محض و تلاش برای یافتن پاسخی متفاوت برای چالش‌های اجتماعی است که به صورت روزمره با آن روبه‌رو می‌شوند. به‌گونه‌ای که می‌توان از عرفی شدن گزاره‌های دینی در مقابل گزاره‌های راضی به رضای الهی بودن، مقدرات الهی و ادعا کرد.

نمونه‌ای از این استفتائات را در موضوعات مدرن با محوریت «صنعت باروری» و «فناوری‌های تولیدمثل»^۲ می‌توان مشاهده کرد. تسلط و سیطره بی‌رقیبی که فناوری‌های تولیدمثل در مهار قوای باروری زنان دارد امر زایش را از موضوعی طبیعی و خدادادی به امری عرفی و متکی بر صنعت باروری قرار داده است. به‌گونه‌ای که با مباحثی چون رحم اجاره‌ای و مادریت میانجی، فروش و یا پیوند تخمدان، می‌توان از برساخت بدن زنانه و صنعت باروری در زمینه تولیدمثل سخن گفت. آنچه در این میان محل بحث است، موضع فقهی مراجع در مواجهه با این مسائل است. این موضوع با شیوع معضل ناباروری و با موفقیت‌های پژوهشگاه رویان در دهه ۷۰ شمسی در زمینه خدمات درمان ناباروری، سلول‌های بنیادی و زیست‌فناوری سؤالات جدیدتری را در عرصه فقهی ایجاد کرده است.

گزاره‌های زیر نیز از دیگر شواهد بر این ادعا است:

کورتاژ در صورت تشخیص متخصصین و شورای پزشکی به خطر جانی آبتنی و وضع حمل برای زن (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۱۵۶۰، ص ۱۵۶)، استعمال از شرع در مورد سقط جنین، جلوگیری از بارداری با بستن لوله‌های منی و تخمدان در بیماران روانی پیش‌رونده و عقب‌ماندگی هوشی با توجه به امکان انتقال بیماری‌های روانی به جنین و عدم امکان مراقبت بیمار از فرزند خود (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۱۵۵۶-۱۱۵۵۸، ص ۱۵۴-۱۵۵)، استعمال دانشکده‌های پزشکی در مورد سقط جنین در مواردی که منجر به فساد عضو مادر شود (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۱۵۶۲، ص ۱۵۶-۱۵۷). پزشک فارغ‌التحصیل و سؤال از استفاده از داروی قاعدگی برای زنانی که قصد سر به نیست کردن انسان در حال شکل‌گیری دارند (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، س ۱۱۵۴۹، ص ۱۵۱). از بین جنین ناقص الخلقه که پس از تولد مانند تکه گوشتی به کناری خواهد افتاد و هیچ‌گونه فعالیت‌ای نمی‌تواند داشته باشد و فاقد هرگونه درک و شعور انسانی خواهد بود، آیا جایز است در صورت تولد هیچ‌گونه اقدامی در مورد درمان

1. social fact.

۲. منظور از فناوری تولیدمثل، دخالت گسترده تکنولوژی در فرایند طبیعی زایش و تولید مثل است و صنعت باروری بیشتر ناظر به آن دسته از فناوری‌های باروری است که به‌طور مستقیم بر درآمدزایی و کسب پول تکیه دارد.

وی انجام نداد تا زودتر بمیرد و چه بسا از درد و رنج هم راحت شود؟» (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۱، س ۱۴۸۹، ص ۴۵۳-۴۵۴)

«استفتاء به مثابه رفع تعارض دوگانه عین و ذهن» در گزاره‌هایی بازتاب یافته است که عینیت‌های اجتماعی، موجب می‌شود تا فرد ورای تعلقات اخلاقی و شرعی خود رفتار کند و در محذوریت‌های تحمیلی برآمده از اجتماع سعی در حل مسئله باشد. سقط جنین نمونه‌ای از تعارضات ارزشی^۱ و هنجاری^۲ و یا تعارضات ذهن و عین کنشگران دین‌دار جامعه در حوزه زنان و خانواده را نشان می‌دهد. «دوگانه متعارض ذهنیت و عینیت اجتماعی» نسبت به موضوع سقط جنین از سویی بیانگر «گناه»، «عذاب وجدان» و از بین بردن «حیات» موجودی زنده دارد؛ اما از سویی دیگر تکرار و گستره سؤالات نسبت به دیه سقط جنین از روی عمد، واقعیتی است که در پس ذهنیت متشرع برخی کنشگران تحقق عینی پیدا می‌کند. شاید بتوان گفت این تعارض به این دلیل است که فقه و احکام شریعت به تنهایی نمی‌تواند الزامات اخلاقی ایجاد کند. تعهد به پرداخت دیه و استفتاء از کمیت و کیفیت آن وجهی از رها شدن از گناه و ناراحتی و کنار گذاشتن وجدان اخلاقی است. مقوله طرد اجتماعی با توضیحات ذیل می‌تواند پاسخی به چرایی این تعارض باشد. بارداری ناخواسته حاصل از ازدواج موقت، تجاوز به عنف و زنا از مواردی است که با ایجاد تنش‌های روحی و روانی و فشارهای خانوادگی و عرفی، افراد را در موقعیتی سخت برای سقط قرار می‌دهد، زیرا فرد در تضاد میان حفظ حیات جنین و طرد اجتماعی و از بین بردن جنین و احیای موقعیت اجتماعی خود باید دست به انتخاب بزند. در جوامعی که ارزش‌های دینی و بومی هنجارها و قواعد مشخصی را برای ازدواج و زندگی مشترک تعریف می‌کند، «آبروی اجتماعی» بسیار مهم و استراتژیک است و مواجهه انسانی و اخلاقی با این روی داده‌ها و قرار گرفتن در چارچوب شرع مبتنی بر حفظ حیات جنین را با مخاطراتی مواجه می‌سازد. فشار اجتماعی و نگرانی از «طرد شدن اجتماعی» در این موقعیت‌ها اجتناب‌ناپذیر است.

«دوگانه متعارض عین و ذهن» در استفتانات در ساحت اجتماعی نیز قابل پیگیری است. ساحت اجتماعی پرسش از فعالیت‌های اجتماعی بانوان در موضوعات اشتغال و کار بیرون از منزل، مرجعیت، قضاوت، شهادت و... است. استفتانات در این ساحت نشان از حساسیت ذهنی مخاطبین مرجعیت نسبت به مسئله «جنسیت» و ورود زنان به عرصه عمومی دارد. «دغدغه تعارض کار خانه‌داری و وظایف مادری و تربیت با اشتغال» یا تعارض حوزه خصوصی با عمومی،

1. Value.

2. Normative.

روند استفتاء را به سمت رفع ابهام ذهنی مقلد در مسائل عینی و ذهنی نشان می‌دهد. توضیح اینکه استفتاناتی چون؛ تکلیف کار بیرون از منزل زنان با توجه به منع برخی فقها و روایت حضرت رسول مبنی بر تفکیک کار خانه و بیرون، اشتغال بیرون از منزل در نظام جمهوری اسلامی در محل مشترک با مردان مثل بیمارستان و جهاد و سپاه، تعارض میان وظیفه تربیت فرزند با مشاغل مورد نیاز جامعه برای زنان مثل پزشکی بیانگر تحکیم گفتارهای کلام جدی متولیان حوزه دینی در باب اولویت بخشی فعالیت زن به حوزه خصوصی دارد که در عمق جان مخاطبان اثر گذارده و حال با توجه به ورود زنان به عرصه عمومی، تعارضاتی میان هنجارهای پذیرفته شده اجتماعی با گزاره‌های دینی ایجاد می‌کند (نک به: موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۶۹۸، ص ۷۰۱-۷۰۴؛ منتظری، ۱۳۸۴، ج ۲، ص ۲۴۵۹ و ۲۴۶۰، ص ۴۹۶؛ ج ۳، ص ۴۰۲۱، ص ۴۶۶؛ ص ۷۵۴، ص ۲۶۰؛ ص ۴۶۶؛ صناعی، ۱۳۸۷، ج ۳، ص ۷۵۴، ص ۲۶۰).

«استفتانات به مثابه تعیین موضع جنسیتی» گذر از نگاه سنتی مبنی بر تعلق داشتن زنان به عرصه خصوصی و تعیین تکلیف او با مشاغلی است که ظرفیت و مهارت انجام آن را دارد. استفتانات در این بخش از دو منظر قابل توجه است: نخست آنکه استفتانات از امام متأثر از فضا و شرایط اوایل انقلاب و روحیه دینی و انقلابی رایج بین طبقات عمومی مردم است. دغدغه و هدف مهم مقلدین در این سؤالات، اطلاع دقیق از موضع دین،^۱ کمک به اهداف انقلاب^۲ و رفع ابهام از تعارضات گزاره‌های دینی با هنجارهای اجتماعی پذیرفته شده است. استفتاء از امام پرسش از پدیری آشناست که همه موقعیت‌های خرد را از او کسب تکلیف می‌کنند. تکرر موضوعات و لحن و بیان متواضعانه و توأم با ارادات مقلدین در موضوعاتی چون؛ تدریس زنان در دانشگاه‌ها، رانندگی زنان، حضور در رشته‌ها و مشاغلی چون پزشکی، خلبانی، مسابقات ورزشی، گویندگی رادیو، فعالیت در امدادسانی و کمک‌های مورد نیاز زمان جنگ، پرستاری، معلمی و... شاهدی بر این مدعا است. پذیرش خاضعانه و متعبدانه نسبت به فتاوی‌ای امام از ویژگی‌های مشهود در این پرسش‌هاست. استفتاء مقلدین امام، پرسش از امامی است معنوی که در «سنگر ارشاد و راهنمایی» پیروان خود است و مقلد در پی تعیین تکلیف شرعی می‌باشد و «به جان پذیرای» ارشاد و فتوا است.^۳

استفتانات زیر بیانگر فضای اوایل انقلاب در سؤالات جنسیتی است: «دو سال قبل از

۱. بسیاری از استفتانات با این رویکرد مدنظر مخاطب بوده است. برای نمونه نک: خمینی، استفتانات، ج ۱۰، ص ۶۹۴، ۶۹۸-۶۹۶.

۲. خمینی، استفتانات، ج ۱۰، ص ۶۹۸ و ۷۰۰.

۳. همان، ص ۷۰۲ و ۷۰۵.

حضرت عالی درباره رانندگی خانم‌ها با حفظ تمام شرایط شرعی سؤال شد، فرمودید: «مفسده دارد، اجازه نمی‌دهم».^۱ در حال حاضر یعنی دولت اسلامی باز هم با حفظ همه شرایط و احتیاج مبرم خانم‌ها تجویز می‌فرماید یا نه؟ بسمه تعالی، با حفظ جهات شرعی مانع ندارد».^۲

قراین متنی استفتاء دوم نیز بیانگر زمان پس از انقلاب است:

آیا حالا رفتن زنان برای تظاهرات و شرکت کردن آنان در این‌گونه اجتماعات درست است یا نه؟ وظیفه زنان در زمان کنونی چیست؟ بسمه تعالی، با حفظ جهات شرعی جایز است.^۳

این سؤال فرض بر این مطلب که در رژیم قبل امکان ورود زنان به عرصه عمومی به دلیل وجود ناهنجاری‌های متعارض با ارزش‌های دینی نبوده است؛ اما با روی کار آمدن حکومت دینی مبتنی بر فقه، موانع موجود برای فعالیت‌های زنان برداشته شده است. استفتاء از رانندگی زنان شاهد این مطلب است که مقلد با علم به مخالفت امام در پیش از انقلاب، مجدد از او در موقعیت جدید پس از انقلاب کسب تکلیف می‌کند. حضور اجتماعی زنان نه تنها در استفتائات از امام بازناب یافته بلکه امام نیز در مقام رهبری سیاسی جامعه پس از انقلاب حضور و مشارکت فعالانه زنان را تأیید و به رسمیت می‌شناسد.

تحلیل استفتائات نشان می‌دهد به مرور سؤال از ورود زنان به عرصه‌های عمومی خُرد از استفتائات دینی حذف شده و به‌گونه‌ای بسیار نحیف موارد کلانی چون قضاوت و مرجعیت از برخی مراجع استفتاء شده است و یا مرجع خود مستقلاً در فتوا به آن پرداخته است.^۴ این مسئله می‌تواند از دو جهت قابل تحلیل باشد؛ نخست اینکه به مرور حضور زنان در عرصه عمومی به یک هنجار رایج قابل پذیرش تبدیل شده است که با حفظ موازین شرعی مورد تأکید فقها و دوری از مفسده و اختلاط با نامحرم به یک پیش فرض ثابت در اذهان عمومی کنشگران دینی بدل شده است و از منظری دیگر مسائلی مثل رانندگی بانوان، تدریس زنان در دانشگاه‌ها، معلمی، پرستاری و... جای خود را به مطالبات خرد و موقعیتی جدیدتری مانند دوچرخه سواری، کنسرت خوانندگان زن، ورود زنان به ورزشگاه‌ها، به‌کارگیری زنان در پست‌های مدیریتی کلان مانند وزارت و... داده است. نکته دیگری که در باب عدم ارجاع این پرسش‌ها به نهاد مرجعیت می‌توان ذکر کرد این است که عموماً ذهنیت منفی برخی فقها نسبت به این مسائل طرح مسئله را از فضای پرسشگری دینی به سمت گاه‌ها حواشی اجتماعی سوق داده است و بخشی از بدنه اجتماعی زنان راه‌حل

۱. رانندگی برای بانوان با حفظ همه شرایط آیا جایز است یا نه؟ بسمه تعالی، مفاسد دارد و اجازه نمی‌دهم.

۲. خمینی، استفتائات، ج ۱۰، ص ۷۱۲.

۳. همان، ص ۷۰۳.

۴. جناتی، توضیح المسائل، مسئله ۲۹۲۴-۲۹۲۷، ص ۵۳۲.

مسائل خود را نه در کمک گرفتن از نهاد دین بلکه در اعتراضات و پوشش‌های اجتماعی می‌بینند،^۱ که از این موارد می‌توان به مسئله ورود زنان به ورزشگاه‌ها و موضع‌گیری مراجع یاد کرد. «استفتاء به مثابه کنش متقابل مؤثر در جهان مدرن»، طبقه‌بندی پایانی از رویکرد استفتانات مقلدین مراجع تقلید است. این رویکرد در فضایی که مؤلفه‌ها و پایگاه هویت بین‌الذهانی قوی‌تر می‌شود، شکل می‌گیرد. به تدریج که در نتیجه شهرنشینی، فاکتورهای پیشینی و مرجعیت‌های سنتی چون؛ دین، قومیت، فرهنگ، خانواده کم‌رنگ می‌شوند و فاکتورهای اکتسابی مثل تحصیلات، موقعیت‌های شغلی جایگزین فاکتورهای پیشینی می‌شود، افراد به دنبال مَدگرایی و دیده شدن هستند تا بتوانند در این فضای رسانه‌ای جدید و یا هویت بین‌الذهانی ایفای نقش کنند (جنکینز، ۱۳۹۱، ص ۸۵) این کنش در تقابل مؤثر فرد با تغییرات فرهنگی مدرن به وجود می‌آید. می‌توان گفت کنش متقابل مؤثر از فضایی به فضای دیگر متفاوت است. دقت در بافت فرهنگی اجتماعی دهه ۶۰ و نوع پوشش زنان در فیلم‌های سینمایی آن زمان نوعی از پوشش کت دامنی همراه با کلیپس و برجستگی موی سر و کفش پاشنه بلند، مُد بود که این مؤلفه‌ها از دلالت ضمنی استفتانات مبنی بر پوشیدن کفش پاشنه بلند صدادار، پوشش جوراب به‌طورکلی و پوشش جوراب نازک از زانو به پایین استنباط می‌شود (نک به: موسوی‌خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، ص ۱۰۰۹۷-۱۰۰۹۸، ص ۵۷۲؛ ۱۰۱۰۸، ص ۵۷۴-۵۷۵؛ س ۱۰۰۲۰، ص ۵۳۹). خالکوبی، تاتو (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۰۵۴، ص ۳۹۶؛ س ۱۰۵۹، ص ۳۹۷؛ خامنه‌ای)،^۲ جراحی‌های زیبایی (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۲۰۳۲، ص ۳۹۶؛ منتظری، ۱۳۸۷، مسئله ۳۰۹، ص ۱۳۸؛ خامنه‌ای، استفتانات)،^۳ کاشت ناخن،^۴ لنز رنگی (صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۰۴۹، ص ۳۹۵)، نیز سؤالاتی است که با بافت فرهنگی اجتماعی دهه ۷۰ شمسی به بعد مأنوس‌تر است که در استفتانات بازتاب یافته است. همچنین تیپ‌های به‌روز چادری با آرایش ملایم محصول یکی دو دهه اخیر است که به نوعی در استفتانات به پرسش گرفته شده است (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۳۶۲۷، ص ۳۳۵؛ صانعی، ۱۳۸۷، ج ۲، ص ۱۰۴۸، ص ۳۹۵؛ خامنه‌ای)،^۵ (البته این به معنای نفی پرسش‌های مشابه در دوره‌های زمانی مختلف نیست، بلکه تکرر سؤالات و بافت پوششی هر دوره سؤالاتی را ایجاد می‌کند که با سؤالات بافت دیگر متمایز است).

۱. موضع‌گیری و اعتراضی که نسبت به حادثه خودسوزی سحر خدایاری ملقب به «دختر آبی» در مرداد ۱۳۹۸ در پی عدم ورود به ورزشگاه و محکومیت او اتفاق افتاد، بازتاب زیادی را در رسانه‌ها و شبکه‌های اجتماعی به دنبال داشت.

2. <https://www.leader.ir/fa/content/22756>

3. <https://www.leader.ir/fa/content/22386> (21/8/1397).

۴. خامنه‌ای، استفتانات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/19297> (۱۳۹۶/۷/۳).

۵. خامنه‌ای، استفتانات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/22671> (۹۷/۱۱/۴).

در این رویکرد موضوع جراحی‌های زیبایی از دو منظر قابل توجه است: نخست آنکه هر چند سؤال از جراحی زیبایی و جراحی بینی در استفتائات امام نیز وجود دارد؛ اما استفتائات از امام پیرامون این موضوع همراه با نوعی از احساس شرمندگی، خجالت، عدم اعتماد به نفس و تحمیل موقعیت‌های خانوادگی مثل درخواست و اجبار شوهر است (موسوی خمینی، ۱۳۹۲، ج ۱۰، ص ۱۲۰۳۲ و ۱۲۰۳۴، ص ۳۹۶) شرمندگی از استفتاء از عمل جراحی بینی^۱ در دهه ۶۰ شمسی از سوی مقلد نشان‌دهنده این مطلب است که عمل زیبایی هنوز به‌عنوان هنجار رایج و مطلوب درنیا آمده است و کنشگران حداقل طبقه دین‌دار جامعه اگرچه عمل جراحی و به خصوص بینی را جهت رفع نواقص و زیبایی مدنظر خود قرار داده‌اند ولی نمی‌توان مدعی این شد که بدن به‌مثابه امری «مسئله‌مند» حداقل در میان این قشر از کنشگران وجود داشته است. از این‌رو نگارنده مقوله «زیبایی بدن» را به جای «مسئله‌ی بدن» به‌کار گرفته است. همین موضوع در استفتائات دیگر مراجع یا به پرسش گرفته نشده است که خود مسئله حائز اهمیت است که به نظر می‌رسد، عدم مسئله‌ی استفتائات در این موضوع نشان از وجود گفتمان‌های رقیب و یا نهادهایی است که باورهای آلترناتیو را در بردارند. و یا اگر در معرض پرسش قرار گرفته نسبتاً آگاهانه و با پیش‌فرض درست بودن مسئله همراه با نوعی گزینش آزادانه از سوی مقلد همراه است و پرسشگر تنها نسبت به پیامدهای بعدی زیسته متشرعانه خود چون صحت وضو و غسل در خالکوبی و تاتوی ابرو در مقام استفتاء می‌باشد (منتظری، ۱۳۸۴، ص ۳۱۰، ص ۱۳۸).

بخشی از کنش‌های متقابل مؤثر نیز در فضای منزل و گزینش آزادانه و حق انتخاب زن در برابر شوهر به‌عنوان یک فرد آزاد یا حق فردگرایانه او معنا می‌یابد. به‌عنوان مثال بحث از آرایش ملایم همراه با پوشش حجاب و یا حجاب چادر نیز در میان استفتائات قابل توجه است. در استفتائی از آیت‌الله خامنه‌ای آرایش مختصر زن با حفظ حجاب و پوشش موی سر مورد سؤال است.^۲ این نوع سؤال از سوی مقلدین آیت‌الله خامنه‌ای که در طیف فکری و عقیدتی سنتی و ارزشی هستند قابل توجه است. در استفتائی از آیت‌الله منتظری نیز شوهر از پوشش مانتویی همسر و استفاده از آرایش و عطر زدن او ناخرسند است. توصیه اخلاقی آیت‌الله منتظری نسبت به عدم سخت‌گیری محدوده واجب شرعی و عطر ملایم در بیرون از منزل برای حفظ نظام خانواده و عدم بروز طلاق نیز قابل تامل می‌باشد (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۳، ص ۳۶۲۷، ص ۳۳۵).

بخشی از کنش‌های متقابل کنشگر متدین در فضایی است که موقعیت‌های شغلی و تحصیلی فرد/زن که زاینده فضای مدرن است، کنشگر را در دوگانه‌ای میان تقیّدات شرعی و مؤلفه‌های

۱. خمینی، استفتائات، ج ۱۰، ص ۱۲۰۳۴، ص ۳۹۶.

۲. خامنه‌ای، استفتائات به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/content/22671> (۹۷/۱۱/۴).

هویت‌بخش مدرن چون اشتغال و تحصیلات آکادمیک قرار می‌دهد. دوگانه‌ای که ضمن دغدغه و تعهدات شرعی پوشش مایل است در فضای هویت‌بخش مدرن نیز حضوری پررنگ داشته باشد. و یا متأثر از بافت موقعیتی و اجتناب‌ناپذیر مدرن است و به سادگی نمی‌تواند خود را از این فضا برهاند. استفتاء دختران ترکیه‌ای نسبت به پوشش حجاب از آیت‌الله مکارم (مکارم‌شیرازی، ۱۴۲۷، ج ۳، س ۶۸۰، ص ۲۵۵) و حضور در کشورهای غربی و قرار گرفتن در موقعیت‌های تحصیلات و اشتغال و سؤال از امام خمینی (خمینی، ۱۳۹۲، ج ۸، س ۱۰۰۹۳، ص ۵۷۰) و آیت‌الله منتظری (منتظری، ۱۳۸۴، ج ۳، س ۳۶۲۵-۳۶۲۶، ص ۳۳۵) نمونه‌ای از این موارد است.

صورت‌بندی مفهومی استفتائات به مثابه، چشم‌انداز منحصر به فرد از تحولات و شکل‌گیری مسائل نوین فقهی، نشان می‌دهد، سه مثلث مقلد (کنشگر دینی)، مرجع تقلید و موضوعات مدرن، مؤلفه‌های اصلی مؤثر در بافت مدرن هستند. مفهوم مرکزی این مؤلفه‌ها متعلق به موضوعات مدرن است. به این معنا که مدرنیته در موقعیتی هژمونیک کنشگران دینی را با موضوعات و مسائلی مواجه می‌سازد که در بسیاری موارد با نظرگاه شرع در تضاد و تعارض است. اگر زیست کنشگران دینی/زنان در بافت مدرن را با توجه به صورت‌بندی مفهومی بتوان در سه بخش زیست متعبدانه، زیست مطالبه‌گر از نهاد دین و زیست هم نهاد با اقتضائات مدرن طبقه‌بندی کرد. پرسش‌های کنشگران دینی از تعبد به سوی دریافت راه‌حل از نهاد دین تغییر یافته و پرسش‌ها نشان‌دهنده نوعی بازاندیشی، گذر از تعبد محض و تلاش برای یافتن پاسخی متفاوت برای چالش‌های اجتماعی است که به صورت روزمره با آن روبه‌رو می‌شوند.

از سوی دیگر برساخت هویت جنسیتی در ذیل استفتائات در دیالکتیکی از پای‌بندی و تعلق خاطر به آموزه‌های دینی و تلاش برای قرار دادن محتوای دینی در قالب و فرم مدرن ساخته می‌شود. روابطی که به تعبیر گیدنز فراتر از زمان و مکان تجدید می‌شوند و زندگی اجتماعی را از قطعیت‌های سنت، رها می‌سازد. زندگی که نه در طرد گفتمان مدرن بلکه در همزیستی و همسازی بین آموزه‌های دینی با بافت/زمینه مدرن^۱ می‌باشد. نتیجه‌ای که در صورت‌بندی مفهومی پاسخ‌های مراجع به گونه‌ای محسوس مشاهده می‌شود.

منابع

۱. بلیکی، نورمن (۱۳۹۲)، طراحی پژوهش‌های اجتماعی؛ ترجمه حسن چاووشیان، چ ۸، تهران: نی.
۲. تانگ، رزمی (۱۳۹۳)، درآمدی جامع بر نظریه‌های فمینیستی، ترجمه منیژه نجم عراقی، تهران: نشر نی.
۳. جنّاتی، محمدابراهیم (بی‌تا)، رساله توضیح المسائل، قم: مؤسسه فرهنگی اجتهاد (دانلود از سایت مرجع).
۴. جنکینز، ریچارد (۱۳۹۱)، هویت اجتماعی، ترجمه تورج یاراحمدی، تهران: نشر پردیس دانش.
۵. خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲)، استفتائات، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی رحمته (موجود در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت ۳).
۶. _____ (۱۳۸۳)، ترجمه تحریرالوسیله، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، دفتر انتشارات اسلامی (موجود در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت ۳).
۷. رضوی، کمال (۱۳۹۷)، دوراهی روحانیت، چ ۱، اصفهان: آرما.
۸. سلیمانیه، مهدی (۱۳۹۵)، «مرجعیت و خانواده، استفتاء به‌مثابه کنش اجتماعی»، ارائه در همایش کنکاش‌های مفهومی و نظری درباره جامعه ایران، انجمن جامعه‌شناسی ایران، دوره ۳ (نسخه دریافتی از نویسنده).
۹. صانعی، یوسف (۱۳۸۷)، استفتائات پزشکی، چ ۱۲، قم: میثم تمار (دانلود از سایت مرجع).
۱۰. _____ (ب ۱۳۸۷)، استفتائات، ج ۱، ۲ و ۳، چ ۱۰، قم: میثم تمار (دانلود از سایت مرجع).
۱۱. طباطبایی، محمدحسین (۱۴۱۷)، المیزان فی تفسیرالقرآن، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۲. گیدنز، آنتونی (۱۳۹۴)، جامعه‌شناسی، ترجمه حسن چاووشیان، تهران: نشر نی.
۱۳. _____ (۱۳۸۸)، پیامدهای مدرنیت، محسن ثلاثی، تهران: مرکز.
۱۴. محمدپور، احمد (۱۳۹۰)، روش تحقیق کیفی، ضدروش ۱؛ چ ۱، تهران: جامعه‌شناسان.
۱۵. مشیرزاده، حمیرا (۱۳۸۱)، از جنبش تا نظریه اجتماعی، تهران: شیرازه.
۱۶. مکارم‌شیرازی، ناصر (۱۴۲۷)، استفتائات، ابوالقاسم علیان‌نژادی، قم: مدرسه الإمام علی بن ابیطالب علیه السلام (موجود در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت ۳).

۱۷. _____ (۱۳۹۳)، احکام خانواده در پرتو فقه اسلامی، تنظیم، وحید علیان‌نژاد، قم: مدرسه الإمام علی بن ابیطالب (علیه السلام).
۱۸. مطهری، مرتضی، بی تا، مجموعه آثار، تهران: صدرا.
۱۹. منتظری، حسینعلی (۱۳۸۴)، استفتانات، تهران: نشر سایه (موجود در نرم‌افزار جامع فقه اهل بیت ۳).
- منتظری، حسینعلی (۱۳۸۵)، احکام پزشکی، چاپ سوم، تهران: سایه.
۲۰. واترز، مالکوم (۱۳۸۳)، جامعه سنتی و جامعه مدرن، منصور انصاری، تهران: نقش جهان.
۲۱. هولمز، ماری (۱۳۸۷) جنسیت و زندگی روزمره، ترجمه محمدمهدی لیبی، چاپ سوم، تهران: افکار.
۲۲. یان، رابرتون (۱۳۷۲)، درآمدی بر جامعه‌شناسی، حسین بهروان، مشهد: آستان قدس رضوی.
23. Jaggar, M. Alison, Young, Iris Marion, (1998), *A companion to Feminist Philosophy*, Black well.
24. Jane Pilcher and Imelda Whelehan (2004), *fifty key concepts in Gender*, London, SAGE Publications, SAGE Publications.
25. Joseph, Norma Baumel (1995), *Separate spheres : women in the responsa of Rabbi Moses Feinstein*. PhD thesis, Concordia University.
26. Oakley, Anne, (1972), *Sex, Gender and Society*, London: Temple Smith.

آدرس سایت

۲۷. سایت آیت‌الله خامنه‌ای به آدرس: <https://www.leader.ir/fa/book/2>
۲۸. سایت آیت‌الله جنّاتی، محمدابراهیم به آدرس: <http://www.jannaati.com>